

İslâm Medeniyeti

MECMUASI

ÜÇ AYLIK

Dînî, İlmî, Edebî

Araştırmalar Mecmuası

Cilt : IV, Sayı : 2

Kasım 1979 - Muharrem 1400

SAHİBİ

İSLÂM MEDENİYETİ VAKFI

Adına Başkan

Selçuk ERAYDIN

Yazı İşleri Müdürü

Dr. Câhid BALTACI

NEŞİR HEY'ETİ

Dr. Câhid BALTACI

Selçuk ERAYDIN

Dr. İsmail ERÜNSAL

Dr. Mehmed İBŞİRLİ

Av. Mevlüt UYSAL

İdârî ve Teknik İşler

Seyyid Ali Kahraman

Hattat-Ressâm

Turan Sevgili

İdâre Yeri

Bozdoğan Kemerî Cemal Yener

Cad. Nr: 132 VEFA/İST

Haberleşme ve Hâvele

PK. 1315 Sirkeci/İSTANBUL

TURKEY

Fiyatı : 50 TL.

Abone Şartları

Yurt İçi : 150 TL.

Yurt Dışı : 300 TL.

Dişgi/Baskı

Dilek Matbaası. Tel : 26 63 78

İÇİNDEKİLER

Divan Edebiyatında Peygamber
(S.A.)'in Mu'cizeleri

Selçuk Eraydın 3

İslâm İctimâî Hayatında
Mescid ve Cami

Orhan Baykal 13

Hadâiku's-sakâik ve Hadâiku'l-
hakâik'te Bulunmayan Ulemâ
Hakkında Notlar

Dr. Câhid Baltacı 54

XVI. Asırda Osmanlı-Hicaz
Münasebetleri Hakkında
Notlar

Hulûsi Yavuz 66

Gelibolulu Mustafa Âf'nin
Eserlerinin Yeni Bir Tasnifi ve
"Mevâ'idü'n-Nefâis fi Kavâ'id'l-
Mecalis" Adlı Eseri

Dr. Mehmed Şeker 81

Kıyâfet İlmî ve Seyyid
Lokman Çelebi'nin Kıyâfet -
namesi

Mehmed Serhan Tayşi 91

Negredilmeyen yazılar iste-
mildiğinde îade edilir. Mecmua-
nın ismi zikredilmeden iktibas
edilemez.

Peygamberimiz Hz. Muhammed (S.A.V.) in Mekke'den Medine'ye hicret ettiklerini başlangıç alan hicri takvimimizin 1400. yılının İslâm âlemi ve bütün insanlık için hayırlı olmasını Cenabı Allah'tan diler, bu münasebetle bütün müslümanların 15. hicri asrını tebrik ederiz.

İslâm Medeniyeti

Divan Edebiyatında Peygamber (S.A.)in Mu'cizeleri:

I. M U ' C İ Z E :

SELÇUK ERAVDIN

Peygamberlik iddiasında bulunan bir zâtın bu iddiasının doğruluğu ancak mu'cize ızharıyla sabit olur. Bu yüzden her peygamber, peygamber olduğunu isbat için Allah Teâlâ'nın izniyle mu'cize ızhârında bulunmuştur.

Kelâm âlimlerine göre mu'cizenin tarifi şöyledir:

«Nübüvvet da'vasında bulunan bir kimsenin, kendisine inanmayanlara karşı-meydan okuma kastıyla-meydana getirdiği hariku'l-âde hallerdir.»

Mu'cizeler akli, hissi ve haberi olmak üzere üç kısma ayrılır. Peygamber (S.A.) Efendimizin akli mu'cizesi Kur'an-ı Kerim'dir. Hz. Muhammed arap ve arap olmayan bütün ediplere Kur'an diliyle meydan okumuştur. (Bakar: 23, İsrâ: 88)

Hissi mu'cizeler Peygamber (S.A.) in nübüvvetini isbat için zâtında ve zâtının dışında kendi zamanıyla alâkalı vuku' bulan mu'cizelerdir.

Peygamber (S.A.) in geçmiş ve geleceğe ait olayları haber vermesi de «mu'cize-i haberiyye» olarak ifade edilmiştir.

Divan edebiyatımızda yer alan Na't-ı şerif ve Mi'râciye'lerde söz edilen mu'cizeler daha çok hissi olanlardır.

Peygamber (S.A.) Efendimizin mu'cizelerinden bahseden beyitlere geçmeden önce, şâirlerin O'nun mu'cizelerini saymanın mümkün olamayacağına dâir sözlerini nakledelim:

II. NA'T VE MİRACİYELERDE MU'ÇİZELERLE İLGİLİ BEYİTLER :

a) Hz. Muhammed (S.A.) in mu'cizelerini saymak mümkün değildir:

«Rasûl-i Kibriyanın mu'cizâtın add ne mümkündür
Ne denlû hâme-i mu'cizbeyânım eylese itrâ» - Sabit -

«Bârekâllah zi hümâm u nâme-i mu'ciz beyân
Kendisi peyk-i İlâhî nâmesi vahy-i mübin» - Nâdiri -

«Besdir kelâm-ı Hakk Sana i'câz gerçi kim
Envâ-ı mu'cizâtına kâfi değil rakam»

- Şeyhu'l-İslâm Abdü'l-Aziz -

«Zi kuvvet-i kudsiyye-i hayru'l-beşeri kim

Ba'siyle zuhûr itdi nice mu'ciz-i bâhir» - İlmi -

«Değil bir şemme güftâr-ı mesiha bâd-ı hilkatden
Kitâb-ı mu'cizinden bir varak olmaz yed-i beyzâ» - Rızâi -

Ol âlem-i medîne-i ilm ü kemâlden

Her dem hezâr mu'cize-i bi güman gelur» - Sırrî -

«Şerh olunmaz mu'cizât-ı makdemi tâ haşre-dek

Yazsa vâsfinda eğer hâmem hezâran defteri» - Cevri -

b) Mu'cize inanmayanlar için bir hüccettir:

«Mu'cize münkir için hüccet-i Rabbânîdir

Seni a'lâ bilür ashâb-ı şuhûd u işhâd» - Nâbi -

c) Peygamber (S.A.) in mu'cizelerini gören şâir ve sihirbazlar hakkı teslim etmişlerdir:

«Gördükde heman mu'ciz-i elfâz-ı kerimin

Teslim ü senâ itdi nice şâir u sâhir» - İlmi -

d) Kur'an-ı Kerim en büyük mu'cizedir:

«Yâ Rabbi bu ne mu'ciz ne selâsetli beyandır

Kevserleri mi cennetinin pür galeyandır.» - İsmail Safa -

III. PEYGAMBER (S.A.) İN KUR'AN-I KERİM'DE YER ALAN MU'ÇİZELERİ:

a) Şakku'l-Kamer (ayın ikiye bölünmesi) :

Kur'an-ı Kerim'de: «(Kiyamet) saati yaklaştı, ay ikiye ayrıldı. Onlar (Müşrikler) bir mu'cize görseler, yüz çevirirler ve kuvvetli bir büyüdür derler. Peygamberi yalanladılar, heva ve heveslerine uydular. Halbuki hayır ve şer, her iş bir gayeye bağlıdır. (el-Kamer: 1-3)

Aym ikiye ayrılması Peygamber (S.A.) in apaçık mu'cizelerinden biridir. Enes (r) dan rivayet edildiğine göre, Mekkeliler Rasûlullah (S.A.) den bir mu'cize göstermesini istediler. O da aym ikiye ayrıldığını iki kere gösterdi. Tirmizi bir ve ikinci âyetlerin bu vesile ile nâzil olduğunu da ilâve etmiştir.

İbn. Mes'ud (r) ın da şöyle söylediği rivayet edilir: «Ay Resûlullah (S.A.) zamanında iki parçaya ayrılmıştır. Bunun üzerine Hz. Muhammed (S.A.) «şahid olun!» buyurmuştur. (H. Basri Çantay, K. Hakim, M. Kerim, 3/955)

«Salub ferr-i şehinşâhi idince iki şakk mâhı (1)

Olub zerrin nakkâre itdi bank-i şevketin ilâ» - Nadiri -

«Mihri dördürdün yolundan mâhı itdin sine-çâk (2)

Mu'cizatın söylenür kişver be-kişver rûz u şeb»

— Fehim i Kadim -

«O meh-i bedr-i celâlet ki açınca engüşt

Cebhe-i mâha kalem gibi irişdi şehnâz» (3) - Yâri -

«Bir imayla bihakki cebhe-i mâhı dü-nim itmek

Ser-engüştünün bir feyz-i mu'ciz-i bi iştibâhidir» (4) - Yari -

«Göricek şa'sa-i mihr-i keff-i pür tâbın

Sine-çâk oldu o şeb şevk ile mâh-ı tâban» (5) - Hayli -

«Ser-cümlenden iki mu'cizendir

Şakku'l-kamer u sahra-i sammâ» (6) - Feyzi -

«Mihri ayırdı reh-güzerinden işâreti

Evvel emirde mâh-ı dü şakk-ı benân gelür (7) - Sırrı -

«Mihri yakmış iştîyâkın mâhı itmiş dâğ ı dağ

Ebrin ahvâli perişan u mükedder rûz u şeb» (8)

- Fehim-i Kadim -

«Mâhı parmakla işaret kılub itdi zâhir

Arsa-i mu'cizede san'at-ı tûp u çevgân» (9) - Hayli -

«Ezanı hân-ı İslâma salâdır halk-ı dünyâyı

İki şakk itdi kurs-ı mâhı ol engüşt-i bi hemtâ (10) - Rızâi -

«Mâhı bir şeb gün gibi şakk itdüğün meşhurdur

Mu'cizatın gerçi kim bi hadd u pâyandır Senin (11) - Nesib -

«Eğer ki görmese imâ-yı feyz-i engüştün

Şikest irişmez idi rûy-i mâh-ı tâbana» (12) - Yâri -

(1) Şehinşâhlik kuvvetini salıp, ayı iki parçaya ayırdığı zaman (sanki) altından dümbelek olup, azamet ve celâl sesini yüceltti.

(2) Güneşi yolundan döndürüp, ayın da gögsünü iki parçaya ayırdın. Senin mu'cizelerin gece-gündüz ülke ülke söylenir.

(3) O ululuk bedrinin ayı parmağını açtığı zaman, ayın cebhesine kalem gibi şehnaz (makâmı) erişti.

(4) Bir ima ile tamamen ayın yüzünü ikiye bölmek. Senin parmak ucunun hiç şüphesiz feyizli bir mu'cizesidir.

(5) Senin pırl pırl parlayan avuç içinin güneşinin ışığını gördüğü zaman, parlak ay o gece şevk ile iki parça oldu.

(6) Mu'cizelerinden biri ayın ikiye ayrılması, diğeri de sahra-i sammadır. (Buna sahetullah ismi de verilir. Burası-Beytül-Makdis-Beni İsrail Peygamberlerinin ibadet ettikleri meşhur kayadır ki, Hz. Peygamber (S.A.) in mi'rac gecesinde semâya buradan yükseldiği rivayet edilir.)

(7) O'nun bir işareti güneşi yolundan ayırdı. İşin başlangıcında (Mu'cizelerinin başında) parmağın ikiye ayırdığı ay gelmektedir.

(8) Senin hayretin güneşi yakmış, ayı da üzüntüye garketmiştir. (Bu yüzden) bulutun hali gece ve gündüz perişan ve kederlidir.

(9) Ayı parmağıyla işaret ederek (ikiye bölüp mu'cizesini) ızhâr etti. (Bu hal) mu'cize meydanında top ve çevgan, Allah Taalâ'nın ezelde takdiri ma'nâsına da gelir.) O taktirde beyte: «Senin mu'cize meydanında icrâ ettiğin bu san'atı Cenab-ı Hakk ezelde takdir buyurmuştu» şeklinde açıklamak gerekir.

(10) Ezân-ı Muhammedi dünya halkını İslâm sofrasına da'vettir. O eşsiz parmak ayın yüzünü iki parça etti.

(11) Ayı bir gece apaçık ikiye ayırdığın meşhurdur. Gerçi Senin mu'cizelerinin ucu bucağı yoktur.

(12) Şayet parmağının feyizli imasını görmemiş olsaydı, parlak ayın yüzüne parçalanma ulaşmazdı.

b) Müşriklerin yüzüne toprak atması:

Allah Taalâ Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyurmuştur:

«Onları siz öldürmediniz, fakat Allah öldürdü onları. Attığın zaman da (ey Habîbim!) Sen atmadın, ancak Allah attı. (Ve bunu mü'minleri kendinden bir imtihan ile denemek için yaptı. Şüphesiz ki Allah hakkıyla işiten, kemâliyle bilendir.» (el-Enfâl: 17)

Rivâyete göre Kureys ordusu «Akânkal»dan çıktığı zaman Peygamber (S.A.) «İşte Kureys gururla geldi. Senin peygamberini yalanlıyorlar. Allahım! bana va'dettiğini Senden istiyorum», dedi. O sırada Cebrail (a.z.) geldi: «bir avuç toprak al ve onlara at,» dedi. Be-

dir'de iki ordu savaşa tutuştuğu zaman, Peygamber (S.A.) bir avuç çakıl aldı ve müşriklerin yüzüne doğru fırlattı. Müşrikler gözlerini oğuşturmaya başladı. Bu suretle müslümanlar düşman ordusunu bozguna uğrattı.» (Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, İst. 1936,3/2380)

- «Saçub rû-yi adûya hâk-i zillet dest-i ikbâli
Heman-dem âteş-i sûzan-ı rezmi eyledi itfi» (1) - Rızâi -
«Kemânı «Kâbe kavseyn» oldu tiri «mâ remeyt»anın
Aceb mi cân-ı hasma zahm-ı kârı ursa bi pervâ» (2) - Rızâi -
«Mazhariyyet mansıbındır» men reâni»dir berat
«Mâ remeyt» oldu bu da'vaya bürhân-ı sikât» (3) - Nesib -
«Gazâda şânı tir nefy eyleyüb ta'zim
«Vemâ remeyt» nüzül eyledi o zi şâna» (4) - Yâri -
«Kiş-i «ve mâ remeyt»den atsan kazâ okun
Hayl-i müsevvinin ide din düşmenin hebâ» (5) - Şeyhi -

(1) O'nun ikbal eli, düşmanın yüzüne zillet toprağı saçarak, o anda savaşın alevli ateşini söndürüverdi.

(2) O'nun yayı «Kâbe kavseyn» oku da «mâ remeyt» oldu. (Bu vesile ile) düşmanın canında hiç çekinmeden yara açtıysa bunda şaşılacak ne var?

(3) Muvaffakiyyetin bu hizmete (peygamberliğe) nâil oluşundan bellidir. «Men reâni-Beni gören Hakk'ı görmüş gibi olur-» bu vazifenin verildiğine dair fermandır. «Mâ remeyt» de bu da'vaya inandırıcı bir delil olmuştur.

(4) Savaşta (Bedir Gazvesi'nde) okun tabiatı ta'zim ile aradan çekilip, o anda şan sahibi olan Peygambere «ve mâ remeyt» nüzül etti.

(5) «Vemâ remeyt» yayından kaza okunu atsan, (attığın zaman) melekler ordusu da din düşmanlarını heba etmişti.

IV. DİĞER MU'CİZELER:

a) Parmaklarından su akması:

Peygamber (S.A.) «Zevra»da ashabıyla birlikte bulunurken, ikindi vakti yaklaştı. Ashab sağa-sola başvurarak su aradı, fakat bulamadı. Peygamber (S.A.) su kabına elini koydu, parmaklarının arasından su fışkırmaya başladı. Rivayete göre üçyüz kişi bu sudan abdest almıştır. (Buhari, Muslim, Tirmizi, Mu'cizeler bahsi.)

«Destinden akıdub âb-ı hâlis»

Ashâb-ı ataşı kıldın ihyâ» (1)

- Feyzi -

«Hep hâzır olan teşneleri eyledi irvâ

Destinden olub âb-ı firâvan mütefattır» (2)

- İlmî -

«Kalurdu haşre değin teşne câhidân-ı gazâ

Benâni itnese irvâ-yı lûtfı atşâmı» (3)

- Yârî -

«Hayret ilen barmağın dişler kim itse istimâ

Barmağından virdiği şiddet günü ensâra su» (4)

- Fuzûlî -

(1) Elinden saf su akıtıp, susuz kalan ashâbı ihyâ etti.

(2) Bütün susuzları suya kandırdı, elinden bol-bol su fişkırdı.

(3) Şayet O'nun parmağı susuzları lütfuyla suya kandırmasaydı, gazaya ceht edenler haşre kadar susuz kalırdı.

(4) Şiddetli susuzlukta parmağından ensara su verdiğini kim işitirse, hayretten parmağını ısırır.

b) Örümceğin mağaranın ağzına ağını girmesi, güvercinin yuva yapıp yumurtlaması:

Rivayete göre hicret esnasında Peygamber (S.A.) Hz. Ebubekr'le birlikte mağaraya sığındıkları zaman, mağranın ağzında bir ağaç yetişmiş, dalları deliği kaplamış, bir güvercin mağranın ağzına yumurtlamış, örümcek de ağını girmiş, böylece müşriklerin mağraya girmesi engellenmiş.

Bu Ebû Mus'ab Mekki'den rivayet edilmiştir. Diğer rivayetlerde sadece güvercinin yumurtladığı ve örümceğin ağını gerdiği mevcuttur.

En sahih rivayetler İbn. Hanbel'in Müsned'inde İbn. Abbas (r) in rivayeti olan örümceğin ağının, mağranın ağzını kaplaması ve bu suretle müşriklerin mağraya girmemesi şeklindedir.

«Bir nahlede bir iki kebüter

Tâ kör ola cümle çeşm-i a'dâ» (1)

- Feyzi -

«Kebüter beyzasıyla hasmını def' itdi gâr üzre

Melek div-i racimi necm ile tard eyledi güyâ» (2)

- Nadirî -

«Sıddık ile gâra girdiğinde

Hak itdi seni şu resme ihfâ

Çektirdi bir ankebûta perde

Hem itdi o gar önünde peydâ» (3)

- Feyzi -

«Olubdur zât-ı bi-hemtâsı nûr-ı dide-i âlem

Aceb mi ankebûtı perde içre eylese me'vâ» (4)

- Rızâî -

(1) Bir ağaçta bir iki güvercin (peyda edip) bütün düşmanların gözünü kör etti.

(2) Güvercin yumurtasıyla hasmını mağradan kovdu. Sanki melek şeytanı yıldız ile taşıyordu.

(3) Hz. Ebubekr (r) ile mağraya girdiğin zaman, Cenab-ı Hakk sizleri şu şekilde gizledi:

Önce bir örümceğe perde çektirdi, aynı zamanda da mağranın önünde peyda etti.

(4) O'nun eşsiz zâtı kâinatın gözünün nûru olmuştur. Örümceği perde olarak sığılacak yer eylediyse bunda şaşılacak ne var?

c) Körlerin gözlerini açmak:

Rivayete göre bir a'ma Peygamber (S.A.) e geldi ve gözlerini kaybetmekten dolayı ızdırabını dile getirdi. Rasûlullah, Allah Teâlâ'ya şöyle duâ etmesini söyledi: «Ya Rabbi! Peygamberin hürmetine beni derdimden kurtar» de. İbn. Hanbel ve Hakim bu duâdan sonra a'manın gözlerinin açıldığını rivayet ederler. (Müstedrek, 1/526)

«Bu mu'cize-i azimedir kim

A'mâyı zülâlin itdi bina»

- Feyzi -

d) Peygamber (S.A.) dünyayı teşrif ettiği zaman meydana gelen bazı hadiseler:

Kisra'nın tâkının yıkılması:

«Odur ol şeb ki olub kalb-i ehîbbâ ma'mûr

Tâk-ı Kisrâ dil-i a'dâ gibi oldı viran» (1)

- Hayli -

Kâ'be'deki putların devrilmesi:

«Bir aceb zelzele saldı kademin âleme kim

Sernigün oldı sanemler yıkılıb deyr-i mugan» (2)

- Hayli -

Mecûsilerin ateş-gedelerindeki ateşin sönmesi:

«Âb-ı rûy-i izzetinden şerm idüb nâr-ı mecûs

İtdi perde çehre-i pürtâbına hâkisteri» (3)

- Cevri -

«Nâr-ı şirki komadın zerre kadar dünyada

Kodun âteş-i-gede-i fârise seylâbe-i kin» (4)

- Yâri -

«Odur ol şeb ki olub nûr-i cemâlin peydâ

Dideden eyledi âteş-gede-i küfri nihân» (5)

- Hayli -

(1) O gece dostların kalbi ma'mur, kisrânın tâkı da düşmanın gönlü gibi viran oldu.

(2) Senin ayağın (dünyayı teşrifin) âleme öyle acâib bir zelzele saldı ki, putlar devrildi, ateş-gedeler yıkıldı.

(3) Senin şerefli yüz suyundan, mecûsilerin yanan ateşi utanıp, parlak çehresine külü perde yaptı.

(4) Sen dünyada mevcut olan şirk ateşini zerre kadar komadın (şirki ortadan kaldırdın), fakat İranlıların ateş-gedelerine büğz selini koydun.

(5) O gece Senin cemâlinin nûru zühur ettiği zaman, mübarek gözlerin küfrün ateş-gedesini ortadan sildi.

e) Na'tlerde ve bazı delâillerde Peygamber (S.A.) in gölgesinin olmadığına dâir söylenen sözler hiçbir rivayetle sabit değildir. (Asr-i Saadet, 4/1825)

«Feth idüb Mekke'yi izzetle çün oldı dâhil

Rûh idi eyledi bir kâlîba güya ki hulûl» (1)

«Sâyenin sâyesini vech ile olmaz teşhis

Nola bî zill-isen ey mihr-i sipihr-i temkin (2)

«Sâye-i pâki zemîne nola düşmezse anın

Hiç tenezzül mü ider hâke vücûd-ı şehbâz» (3)

«Hakikatde sevâd-ı âferiniş zilldir anın

Aceb mi zâhiren bî sâye olsa âfitâb-âsa» (4)

«Sen ol hümâ-yı risalet-trazsın zira

enezzül itmedi sâyen cihân-ı virâne» (5)

«Zillni hâk nûr-i mihr ü mehde kıldı ta'biye

Olmaşa sâyen nola ey rûh-i peyker rûz u şeb» (6)

«Serv-i kaddin nola olsa çemen-ârâ-yı kudûs

Olmadı sâyesi zill-ıefken-i pehnâ-yı zemin» (7)

«Sâyen hakir toprağa salsaydı ger şeref

Her zerre gün gözüne olur idi tütüyâ» (8)

(1) Mekke-i Mükerrreme'yi feth ederek izzetle oraya girdiği zaman, sanki o bir kalıba hulûl eden ruhtu.

(2) Gölgenin gölgesini bir vasıtayla teşhis etmek mümkün değildir. Ey temkin ehli olan semân güneş! Sen gölgesiz isen bunda şaşılacak ne var?

(3) Onun tertemiz gölgesi yere düşmese ne olur? Şanı yüce olan bir varlık, toprağa hiç tenezzül eder mi?

(4) Gerçekte yoktan meydana gelen bütün mahlûkât O'nun gölgesidir. Zâhirde, O, güneş gibi gölgesiz ise bunda şaşılacak ne var?

(5) Sen risaleti donatan bir saadet kuşusun ki, Senin gölgen vira-
ran olan şu cihâna tenezzül etmedi.

(6) Toprak Senin gölgeni güneş ve ayın nûrunun düzenleyicisi
kıldı. Ey ruh yüzlü güzel! gece ve gündüz Senin gölgen olmasa ne
olur?

(7) Senin servi boyun, çemeni süsleyen temiz ve mübarek bir
durum arzetsen ne olur? Zira gölgen geniş zemine düşmedi.

(8) Şayet Senin gölgen hakir toprağa şeref salmış olsaydı. O
toprağın herbir zerresi güneşin gözüne sürmedenlik olur onu parla-
tırdı.

f) Bulutun gölgelemesi.

Rivayete göre Peygamber (S.A.) ticaret için ikinci kere Süriye'-
ye giderken Hz. Hatice (r) nın kölesi Meysere O'na refakat ediyor-
du. Yolda bulutların devamlı Hz. Muhammed (S.A.) e gölge ettiğini
söylemiştir. Bu hadiseyi İbn. İshak, İbn Sa'd, Ebû Nuaym ve İbn.
İshak, İbn Sa'd, Ebû Nuaym ve İbn. Asâkir naklediyor. (Daha fazla
bilgi için bk: Asr-ı Saadet, 4/1812, 1817)

«Kadrini rif'atle sâir enbiyâdan fark için

Sâyeban olmuşdu farkında sehâb-ı anberin» (1)

- Sa'di -

«Günden sakınub ol gül-i bâğ-ı risâleti

Çetr-i felekden ebr ana bir sâyeban gelur» (2)

- Sırrı -

(1) Senin kadrini yücelik cihetinden, diğer peygamberlerden
ayırılmak için, Seni farketmede anber kokulu bulut gölge olmuş-
tur.

(2) Risalet bağının gülünü, güneşten sakınıp, feleğin çadırın-
dan bulut O'na bir gölgelik olarak gelir.

g) Ebu Cehil'in elindeki taşların şahadet getirmesi, dikilen bir
dalin büyüyüp meyve vermesi, deve, merkep, keçi, ceylân, kurt, kap-
lan ve bazı hayvanların konuşması veya birşey okuması sahih riva-
yetlerde mevcut değildir. (a.g. esr. 4/1825)

«Bir nahli heman gars idicek oldı ber-âver

Oldı şu kadar himmeti bâlâ-ter-i müsmir» (1)

- İlmî -

«Şâyeste-i hitâbı olursa cemâd eğer

Eşcârdan tekellüm-i sıdk u beyan gelur» (2)

- Sırrı -

«Tasdik için nübüvvetini küh u destden

Kürük zebân-ı nedan fasihu'l-lisan gelur» (3)

- Sırrı -

«Cemâdât u behâyim sıdkın ikrar itdi bi'l-cümle

Hâsa vü nâka ve âhu vü zi'b ü dabb u ejderhâ» (4) - Sâbit -

«İrdi nebât u ma'den ü hayvâna da'vetün

Kim oldı şahidün şecer ü üştür ü hasâ» (5)

- Şeyhi -

(1) (O) Bir dalı yere diktiği zaman, hemen meyve verdi. (Dal) O'nun himmetiyle meyveli yüksek bir ağaç oluverdi.

(2) Şayet cemâd O'nun hitâbına lâyıık olursa, ağaçlardan Senin nübüvvetinin doğruluğunu tasdik ve açıklama konuşması gelir.

(3) Senin nübüvvetini tasdik için dağ ve çöldeki dil bilmeyen (natıkası olmayan) deve yavrusundan düzgün konuşmalar gelmektedir.

(4) Cansız varlıkların ve hayvanların hepsi taş, deve, ceylân, kurt, kertenkele ve ejderhâ Senin peygamberliğinin doğruluğunu ıkrar ettiler.

(5) Senin da'vetinebat, ma'den ve hayvana erişti. Ağaç, deve ve taş da Sana şehadet ettiler.

İslâm İctimâî Hayatında Mescid ve Câmi

Orhan BAYKAL

«Resûlullah (S.A.V.) şöyle buyurmuştur: Ameller (in kıymeti) ancak niyetlere göredir. Herkesin niyet ettiği ne ise eline geçecek olan ancak odur. Her kimin hicreti Allaha ve Resûlüne müteveccih ise hicreti Allaha ve Resûlüne müntehidir. Artık nâil olacağı bir dünya veya nikâh edeceği bir kadından dolayı hicret etmiş kimse varsa hicreti (Allahın ve Resûlünün rızasına değil), hicret sebebi olan şeye ulaşır.»

Bu hadis, sıhhatinde ittifak edilen bir hadistir. Âlimler bunun mevkiinin büyüklüğü ve azameti hakkında hemfikirdirler. Aynı zamanda İslâmın üzerinde deveran ettiği (prensip kabul edilen) hadislerden birisidir. Selef, ve haleften ⁽¹⁾ onlara tâbi olanlar herhangi bir esere bu hadis-i şerifle başlamayı severlerdi. Bu da okuyucuyu ihlas ve samimiyet hususunda uyarmak ve bu mevzuda dikkatli olmaya davet için olmalıdır. ⁽²⁾

Zikredilen geleneğe uyarak «İslâm ictimâî hayatında mescid ve câmi» adlı yazılı çalışmaya veya risâleye manası sunulan hadisle başlamayı uygun buldum.

İmâm-ı Buhârî hazretleri meşhur eseri «Sahih»ine mezkûr hadisle başlamıştır.

MESCİD VE CAMİN MENŞEI, KISACA TARİHÇESİ

1. **Kelime manası:** Mescid kelimesi bir mekân ismidir. Arapça (secede) mâzî kökünden veya (sücûd) mastarından türemiştir. Mas-

(1) Buradaki selef ve haleften maksat ilk devir âlimleri ve onları tâkibedenlerdir,

(2) en-Nevevî, el-Ezkâr, s. 4.

dar olarak; meyli etmek, baş eğmek, alınını yere koymak gibi mânâ-
lara gelir. Böylece mescid, secde edecek yer demek olduğundan İslâm-
lâmda ibadet yeri, mescid ve câmi mânâlarını ifade etmektedir. (3)

2. Kur'an'da zikri. - Mescid kelimesi, Kur'an-ı Kerim'de izafet
terkibi (isim tamlaması), müfred ve cemi olarak geçmektedir.

el-Mescid el-Harâm tâbiri ile 15 âyette zikredilir. Bu âyetlerin
âit olduğu sûreler ve numaraları şöyledir:

Bakara, 144, 149, 150, 191, 196, 217; Mâide, 2; Enfâl, 34; Tevbe, 7,
19, 28; İsrâ, 1; Hac, 25; Fetih, 25, 27.

«Mescid-i Haram ifadesiyle ya Kâ'be veya Mekke, yâhut da Ha-
ram kastedilmektedir. Fakat akla ilk gelen Kâ'be-i Muazzamayı çev-
releyen mesciddir. (4)

Meselâ: Tevbe sûresinin 7. âyetinde geçen Mescid-i Haram ter-
kibi Haremi ifade eder.

Kudüs Mâbedi için de İsrâ sûresinin ilk âyetinde Mescid-i aksâ
tâbiri yer alır.

Müfred şekliyle geçtiği sûreler şunlardır:

Â'râf, 29, 31; Tevbe, 107, 108; İsrâ, 7; Kehf, 21.

Cemi hali olan «mesâcid» kelimesi şu âyetlerde yer alır:

Bakara, 114, 187; Tevbe, 17, 18; Hac, 40; Cin, 18.

3. Mekke'de ilk müslüman cemaatin hususî bir ibadet yeri yok-
tu.

Efendimiz diğer müslümanlarla birlikte bazan Mekke'nin dar
sokaklarında, bazan da Mekke dışında namaz kılarlardı. İslâmın ilk
senelerinde Mekke'de açıktan namaz kılmak güçtü. Kimi zaman da
Nebî-i Muhterem (S.A.V.) eshâbın eskilerinden Erkam b. Ebi'l-Er-
kam'ın evinde kendine tâbi olanlarla beraber toplanır orada ibadet
ederlerdi.

Rivayete göre Hz. Ebubekir (R.A.) evinde gizlice namaz kılarken
bu görüşünü değiştirerek evinin avlusunu mescid yaptı.

(3) Namazın mühim rükunlarından biri olan sücûd (secde etmek) dan alınması, sec-
denin ehemmiyetine ve azametine açık bir delildir. Halbuki namazın diğer rükunlarını
ifade eden kelimelerden de namaz için hazırlanmış bir mekâna, mekân ismi İstikâki
mümkün idi. Çünkü secde, ibadetin hikmetini apaçık ortaya koyar. Zira onda en kıymet-
li âza olan alınını yere koymak keyfiyeti vardır. Namazda secde, Allah Teâlâya boyun
eğmeyi ve kalblerden kibri çıkarmayı remzedir. Bundan ötürü Müslim'in Sahihinde, Ebû
Dâvûd'un Süneni ve Nese'i'de Nebî (S.A.V.)'in şöyle buyurduğu rivayet edilmiştir: "Kü-
lun Rabbine en yakın olduğu zaman secde halidir" (Risâlet el-mescid, s. 107).

(4) Abdullah Yılmaz, Mescid-i Haram (Hakses, 1977, sayı: 155, s. 9).

Bu hususta muhtelif rivayetler vardır. Bunlardan biri oldukça uzunca olup Hz. Ebûbekir (R.A.)'in Habeşistan'a hicret etmek üzere iken İbnü'd-Değine tarafından çeşitli iltifatlarla vaz geçirildiğinden, bu aşsın himayesine girip Kureyş tarafından, yüksek sesle olmaksızın evinde namaz kılip Kur'an okumasına müşade edildiğinden, bir müddet böylece devam ettikten sonra fikir değiştirip evinin avlusunu mescid edinip açıktan ibadet etmeye başladığından bahsedilmektedir. (Buhâri, Kefâle, bâb 4 ve tür. yer)...

Diğer bir rivayetin ise yaklaşık olarak tercemesi şöyledir:

«Nebî (S.A.V.)'in zevcesi Âişe (R.A.) şöyle demiştir: Ben, aklım erdi ereli ana-babamın bir dine (İslâma) bağlı olduklarını biliyorum (yani İslâmdan önceki devrelerini hatırlamıyorum). Muttasil Resûl-ullah aleyhi ve sellem her gün sabahleyin ve akşam üstü bize gelirdi. Sonra Ebûbekir geçmiştekini bırakıp evinin avlusunda bir mescid yaptı. Orada namaz kılar ve Kur'an okurdu. Oraya Kureyş kadınları ve çocukları gelir, ona hayret ederlerdi ve ona bakarlardı. Ebûbekir çok ağlayan bir kimse idi. Kur'an okuduğu zaman göz yaşlarını tutamazdı. Bu durum müşriklerden Kureyşin ileri gelenlerini korkuttu (Buhâri, Salât, bâs 88, s. 122).

Mekke müşrikleri, Mescid-i Haram'da ibadete mâni olmakla (5) kalmıyorlar, bir hânenin avlusunda yapılan ibâdetten bile gocunuyorlardı.

Bütün bunlar Mekke'de müslümanların din hürriyeti olmadığına delil teşkil eder. Hicretin de sebebi işte bu idi.

Bazı müellifler Hz. Ebûbekir (R.A.)'in avlusundaki mescidi İslâm'da ilk mescid olarak göstermektedirler. (6)

Bu mescid, Kubâ mescidi gibi bugünkü mânada bir mescid değildir.

Cemâatle namaz, ilim ve istişare meclisi, müslümanların toplantı yeri olma hususlarına sahne olmadı. İslâm'da evin herhangi bir yerini mescid yapmak edepdendir, müstehabdır.

Bir eserde şu satırlar yer almaktadır: «Hz. Peygamber (S.A.V.) in dini akideleri, esas olarak bir ibâdetgâhın mevcudiyetini zarûri kılmamaktadır. Allah nazârında her yer bir idi ve namaz vasıtasıyla, Allahın huzurunda secdeye varmak her yerde mümkün idi; daha önceki peygamberler ancak havralarda ve kiliselerde ibadet et-

(5) Bk. Bakara, 217.

(6) Müslümanlıkta İbâdet tarihi, s. 27-28.

tikleri halde, peygamber (S.A.V.) bütün dünyayı bir mescid olarak tanıdığını söylemiştir.» (7)

Bu ifadeler bir gerçeği ifade ediyorsa da, yanlış yönleri de vardır. Delil olarak gösterilen «yeryüzü benim için mescid ve temiz kılındı», hadis-i şerifi İslâm'da ibâdet için belirli bir yerin seçilip mâbet ve câmi yapma zarûreti olmadığını ifade etmez. Bu husus mescidlerin-fazileti ve imarı bölümünde ele alınacaktır.

Mekke'de muayyen bir mescidin yapılamayışı ve Mescid-i harâmın Mekke devrinde müslümanlar tarafından dini merkez edinilememesi baskı yüzündendir.

4. İslâm tarihinde ilk yapılan câmi, İslâm âleminin ilk ibadet yeri olmak şeerfini kazanan mekân Kubâ mâbedidir. (8) Efendimiz Mekke'den Medine'ye hicret ederken Kubâ'ya uğradı. Burada ilk iş olarak mescid yapmak faaliyetine başladı. (9)

Tâhirü'l-Mevlevî bir eserinde Kubâ mescidi hakkında şu bilgileri dercetmiştir: «Orası Kubâ köyü eşrafından Külsüm b. el-Hidm'in mirbedi yani hurma kurutulacak arsası idi. Mediha-i celilesi (10) bu mescid hakkındadır. Kubâ mescidi Hz. Osman ile Ömer b. Abdülaziz tarafından tevsi ve tezyin edilmiş ve müteaddit kimselerin himmetiyle mükerreren tamir olunmuştur. En son tamiri II. Mahmud'un iradesiyle icra kılınmıştır ki, 1245 tarihine müsâdiftir. Aleyhi's-selât Efendimiz Kubâ'yı teşrif buyurunca Külsüm b. El-Hidm'in hanesine misafir olmuştur. Bu evin mescid-i Kubâ kible duvarının arkasına tesadüf ettiği ve yerinde Mescid-i Fâtıma nâmiyle bir mâbet bulunduğu da yine Mir'ât-ı Medine'de yazılıdır. (11)

Resül-i Ekrem Kubâ'da 4-5 günlük bir misafirliği sırasında bu mübarek mescidi inşa buyurdu. Kendisi de bir işçi gibi çalıştı. (12)

Bir rivayete göre Mescid-i Kubâ'nın eski sahası eni boyu müsavî olmak üzere 66 zirâ'dan ibaretti.

Kubâ mescidini ziyaret etmek ve orada iki ya da dört rek'at na-

(7) İA, VIII, s. 2, stn. 2.

(8) Tecrid, IV, s. 210; İA, VIII, s. 4.

(9) Risâlet el-Mescid, s. 219 ve tür. yer.

(10) Tevbe, 108: Muhakkak ki bu mescid, inşası günü takvü ve tevhd temelli üzerine kurulmuş ve böyle devam edegelmiştir. Habîbim! Bu mescidde senin namaz kılman çok doğru ve hayırlıdır. Bu mescidde son derece temizliği ve nezaheti seven müttekî bir cemâat vardır. Allah da çok temiz ve faziletli olanları sever.

(11) Müslümanlıkta ibadet tarihi, s. 44.

(12) Bk. Tecrid, IV, s. 209-210.

maaz kılmak müstehabdır. Nebî-yi Muhterem her cumartesi buraya yaya veya süvari olarak gelir iki rekât namaz kılardı. (13)

5. Medine Mescidinin yapılışı.

Peygamber Efendimiz Medine'yi teşrif edince burada önce bir mescid yaptırmayı tasavvur etmişlerdir.

Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz nerede namaz vakti gelirse oracıkta namaz kılmayı severdi. Ağullarda kıldığı vâriddir. Efendimiz sonra mescidin bina olunmasını emretti. Akrabası olan Neccâr oğullarının çevrili bir bahçesi vardı. Burasını onlardan satın almak istediye de onlar bunu bahşettiler. Burası oyuk ve tümsekti. İçinde müşrik kabirleri vardı. Hurma ağaçları da bulunuyordu. Müşrik kabirleri vardı. Hurma ağaçları da bulunuyordu. Müşrik kabileleri çıkarılıp başka yere taşındı. Bakılmamış harap yerler tesviye edildi.

Hurma ağaçları kesildi. Gövdeleri direk olarak kullanıldı. Kapının yan tarafları taştan örüldü. (14) Yapı malzemesi olarak kerpiç (lebin) kullanıldı. (15)

«Bina bir avlu, avlunun ortasında taş temeller üzerine çıkılmış kerpiş bir duvardan ibaretti, duvarda üç kapı bulunuyordu... Şark tarafında, aynı malzeme ile, Sevdâ ve Âişe (R. anhâ) için, iki küçük ev yapıldı; bunların medhali avluya açılmakta olup, halı ile kapalı idi.

Sonradan bu evlerin sayısı artırıldı; böylece Peygamber (S.A.V.) in zevceleri için dokuz küçük ev yapılmış oldu... Bina yedi ayda tamamlandı. (16)

Mescid çok sade olup, aslında etrafı duvarlarla çevrili bir avludan ibaret idi.

Mescid-i Nebevî, İslâm mâbedlerinin umûmî şekline örnek olmuştur.

Burası müslüman cemâatin dini ve siyasi merkezi idi.

RESÛL-İ EKREMDEN SONRA İNŞÂ EDİLEN BAZI MESCİDLER

1. Medine'deki mescidin idâre ve ibâdet merkezi sıfatıyla kazandığı ehemmiyet müslüman kumandanların fethettiği veya yeni kurduğu şehirlerin plânına tesir etti. Yeni kurulan şehirlere misâl olarak Basra, Kûfe ve Fustat gösterilebilir.

(13) Buhârî, cüz 2, s. 57.

(14) Bk. Buhârî, Salât, bâb 48; Tecrid, II, s. 371-375.

(15) Buhârî, Salât, bâb 62.

(16) İA, VIII, s. 3, stn. 1.

«Basra, hicretin 14. (yahut 16. veya 17). yılında, kışı geçirmek maksadıyla, Utbe b. Nâfi tarafından, bir ordugâh olarak kuruldu. Ordugâhın orta yerinde câmi ve karşısına kumandan makarrı (dâr el-imâre), hapisâne ve divân yaptırıldı. (17)

Aynı kaynakta şu ifadeler yer almaktadır:

«Sa'd b. Ebi Vakkas hicretin 17. yılında kurduğu Kûfe'de de aynı şekilde hareket etti... Orta yere mescid yanbaşına da dâr el-imâre yaptırdı... Burası 40.000'den fazla insanı alacak kadar geniş idi.» (18).

Kısacası İslâm kumandanları, sonradan yeni elde ettikleri şehirlerde daima bir merkez câmi yaptırmakta idiler.

2. Kabile ve fırkalar câmi yaptırmışlardır.

Câmi, umûmi içtima yerlerinden, cemâat halinde namaz kılınan bir yer olmakla ayrılır. O itibarla her müslüman toplumunda mescide lüzum hissedilir.

Kabilelerin mescid yaptırmasına örnek olarak Benî Selime mescidi gösterilebilir. Buna Mescidü'l-kibleteyn adı verilmiştir.

3. Eski tapınakların mescide çevrilmesi.

Müslümanlar muhtelif kiliseleri câmiye çevirmişlerdir. «İslâmiyetin kütle halinde kabul edildiği düşünülür ise, bu türlü hareketin tabii olduğu görülür... Bilhassa köylerde, ahâlinin yavaş-yavaş İslâmı kabulden sonra, kiliseler câmi haline getirilmiştir. (19)

İslâm cemâati Hicaz'da Peygamber Efendimiz'in, âlesinin ve sahâbe-i kirâmın hâtırasına dayanarak çeşitli mescidler inşa ettiler. Bunlar İslâm tarihinin hatıralarını canlandırmaktadır.

4. İslâm dünyasında türbe câmiler de vardır.

Bunların bir tarafı türbe bir tarafı da câmidir.

5. Fertler tarafından yapılan câmiler.

İlk zamanlar cemâat reisi sıfatıyla câmi yaptırmak hükümdarın vazifeleri cümlesindendi. Fakat bir müddet sonra fertler de câmi yaptırmaya başladılar. Çünkü İslâm prensipleri bu hususu umûmîleştirmiş ve mescid bina edenlerin büyük ecirlere nâil olacaklarını müjdelemiştir. (20)

(17) ayn. esr., s. 5, stn. 2.

(18) ađst. yer.

(19) ayn. esr. s. 8, stn. 1,2.

(20) bk. Buhârî, Salât, bâb 65.

6. Musallâ.

Bu kelime Buhâri'de geçmektedir. İdeyn, bâb 6'da Resûl-i Ekrem'in Ramazan ve Kurban Bayramlarında musallâya gittiği rivâyeti vardır. Aynı rivâyet başka bir alâka dolayısıyla Hayz, bâb 7'de geçmektedir. Bunun zikredildiği başka yerler de vardır. (21)

Dilimizde bu kelime namazgâh olarak ifadesini bulmuştur.

Musallâ kelimesi; bir ibâdet yeri, dolayısıyla bir medresedeki hûsûsi namaz yeri mânâsına gelebilir.

Peygamber Efendimiz'in bayram namazlarını kıldığı yer Beni Selime'ye âit bir musallâ idi. Efendimiz, salâtü'l-İstiskâ' için de yine musallâya giderdi. Bu musalla açık bir yer olup üzerine bina yapılması yasaklanmıştır.

7. Câmi ve mescid kelimeleri birbirinin müteradifidir. Bununla beraber câmi kelimesi bazı kaynaklarda (msl. Makrizi) dâima cuma namazı kılınan yer mânâsına gelmektedir. (22)

«Hz. Ömer (R.A.) devrinde her şehirde cuma namazı kılınan bir mescid-i câmi' var idi.» (23)

«Cuma câmilerinin son derece artması dilde de tesirini göstermiştir. VIII. asrın kitâbelerinde büyükçe câmilere hâlâ mescid denildiği halde, IX. asırda hemen hepsine câmi denilmektedir... Mescid kelimesi hâlâ umûmiyetle herhangi bir câmi ifade eder ise de daha ziyade küçük câmiler için kullanılmaktadır.» (24)

«Birçok cuma câmileri arasında umûmiyetle biri ulu câmi idi ve bunun için Arapçada câmiu'l-a'zam tabiri kullanılırdı. Meselâ Ramazanın başını ve sonunu tesbit etmek bu ulu câmiye âit bir iş idi. (25)

Öyle anlaşılıyor ki, câmi kelimesi, mescid-i câmi tamlamasındaki mescid kelimesinin atılmasından sonra meydana gelmiştir.

CAMİLERİN TARZI VE BAZI EŞYASI

1. İlk câmiler - Mekke-i Mükerreme hâriç - etrafı çit ile çevrili ve zulleli bulunan açık bir yer idi. Zulle gölgelik anlamına gelir.

Kiliselerin câmi olarak kullanılışı, diğer medeniyetlerle temas ve iklim şartları değişikliğe sebep olmuş olabilir. Şunu, burada kaydetmekte fayda vardır: İslâm câmi mimarisi hristiyanları taklitten

(21) göst. yer., bâb 65; Gusl, bâb 17.

(22) İA. VIII, s. 18.

(23) Aynı eser, s. 17.

(24) Aynı eser s. 18.

(25) İA, VIII, s. 19, stn. 1. 2. syn. esr., s. 24, stn. 2.

ibaret değildir. Nev'i şahsına mahsustur. Tesiri olsa da bu asıl şahsiyete tesir edecek yönde değildir.

Emevilerde Abdü'l-Melik oğlu halife I. Velid (86-96 h.) zamanında câmi inşaatı kadim mimari seviyesine ulaştı ve san'at tarihine mâl oldu.

2. Vaktiyle câmi ve müstemilâtında talebe, zâhid, seyyah için kalacak yerler var idi. Câmide kalanlar için mühim bağışlar yapılır idi.

3. Câmilerde bir çok mukaddes emânetler vardır. Bunlar kıymetli mushaflar, Efendimiz'in hırkası ve sakalının telleri gibi şeylerdir.

Öte yandan antika nev'inden rahle, şamdan ve levhalar gibi eşyalar da mevcuttur.

4. Câmi eşyası içinde dikkat edilmesi gereken mühim bir nokta vardır: Câmilerde asla tasvir bulunamaz.

5. Câmi eşyası içinde en göze çarpanları halılardır. Esefle söylenmesi gereken bir husus varsa, o da; pek çok câmide halıların bir demirbaş defterde kaydedilmemiş olmasıdır.

6. Aydınlatma.

Bazı namazların karanlığa rastlaması, câmilerde aydınlatma zarûretini doğurmuştur. Bu husus başlangıçta çok basit olduğu halde zamanla değişmiştir. Hele bazı câmilerde mihrablar göz alacak şekilde floresan lâmba ile donatılıyor. Kible tarafına gözü işgâl edecek şeyler konulması nasıl câiz değilse, bu davranışın da yerinde olmaması gerekir.

Mescid-i Nebevi'ye ilk elektrik 1908'de konuldu. Müslümanlıkta ibadet tarihi, s. 53'te şu satırlar yer almaktadır:

«Tenvir vasıtalarının bulunmaması dolayısıyla geceleri Mescid-i Nebevide hurma yaprakları ve budakları yakmak sûretiyle aydınlık husûle geliyor, yahut mehtaplı ve yıldızlı gecelerdeki aydınlıkla iktifa ediliyordu.

Hicretin dokuzuncu gecesinde Medine'ye gelip müslüman olan Temim Dâri'nin Şam'dan getirmiş olduğu kandillerin asılmasıyla mescid-i şerif dâimi sûrette tenvir edilmeye başladı. II. Sultan Abdülhamid bihakkın «celâil-i âsârından» bulunan Hicâz şömendiferinin Medine'ye vusûlünde Harem-i şerif dahili elektrik ziyasıyla tenvir edilmiştir (28 Şa'ban 326/1908).

Not: Yeni bir konuya girmeden şu noktanın hatırdâ kalmasında fayda vardır: Kubbeli câmi gelişimini ancak Osmanlılarda tamamlamış ve en yüksek noktasına İstanbul'da erişmiştir.

CÂMİLERİN İDARESİ

1. Yalnız câmi yaptırmakla iktifa edilmiyor, aynı zamanda mevcut câmilere ve vazifelileri için vakıflar da tahsis ediliyordu. Vakıflar ve gâyeleri, mahkeme huzurunda, kadı nezaretinde, ve şahitler muvacehesinde, tasdik olunan vakıf şerâitnâmesinde, açık olarak gösterilmektedir. Bakımına yetecek bir vakfa veya gelire sahip olmayan bir câmi ya büsbütün söner yahut maaşlar indirilirdi.

2. Câmilerin yönetimi şöyle olmuştur:

- a) Halife ve nâibi tarafından yönetilen câmiler.
- b) Kadılar tarafından idare edilen câmiler.
- c) Mütevelliler tarafından idare edilen camiler.

Bugün, umûmî kâide olarak, İslâm ülkelerindeki vakıflar husûsî bir vekâlete, (Türkiye'de Vakıflar Umum Müdürlüğüne), bağlı bulunmaktadır. Memleketimizde câmilerin intifâ hakkı Diyanet İşleri Başkanlığı'nındır. Görevlileri orası tayin eder. Halbuki 1950'lerden biraz sonralara kadar câmi hizmetlilerinin tayini vakıflar tarafından yapılmakta idi. Maaşlar da oradan alınırdı.

Bir müellif beş vakit namaz kılınan mescidleri, sultan mescidleri ve amme mescidleri olarak ikiye ayırmaktadır. Sultan mescidlerini de şöyle tarif ediyor: «Sultan mescidleri: - Cemâati az olsun çok olsun - sultanın riâyeti ve idaresi altında olan mescidler, câmiler ve meşhedlerdir. Buralarda imâmet için sultanın tayin ettiği kimse müstesnâ bir başkasının ortaya çıkması lâayık ve câiz değildir.» (26) Bu câmilerde görevli imam ve müezzinlerin maaşları hususunda da şöyle denilmektedir: «Bu imam ve müezzinler imâmet ve ezan için Beytü'l-Mâl'den maslahatlar hissesinden rızık (maaş) almaları câizdir. İmam-ı A'zam bunu men eder.» (27)

Sonraları hanefî mezhebinde de buna fetvâ verilmiştir.

Amme mescidleri ki, bunları belde sâkinleri bina etmiştir. Buralardaki imamlık görevini, orada oturanlar tesbit eder. İmametine razı oldukları birisini bu işe görevlendirirlerdi. (28)

(26) Mâverdi, el-Ahkâm, s. 96.

(27) ayn. esr. s. 96.

(28) göst. yer.

MESCİDLERİN FAZİLETİ VE İMARI

1. Kur'an-ı Kerim'in âyetlerine Resûl-i Ekrem'in hadislerine ve ihlâşlı âlimlerin araştırmalarına bakıldığı zaman İslâm'da mâbedlerin fazileti ve kudsiyeti açıkça ortaya çıkar.

Cenabı Hak bir sûrede şöyle buyurmaktadır:

«Hakikâtte mescidler Allah'ındır. Onun için Allah ile birlikte hiç bir (şeye, hiç bir kimseye) tapmayın». (29) gerçi «göklerde ve yerde ne var ise hepsi Allah'ındır.» (30) Bu umûmî ifadeden sonra mescidlerin tahsis edilmesi onların şerefine delâlet eder. Bu fazilete yer - yüzünün diğer parçaları asla nâil olamaz.

Aynı şekilde: «Ey Âdem oğulları her mescide girdiğinizde ziynetinizi alın», (31) âyet-i kerimesi de mescidlerin üstünlüğüne huccet olur.

Nûr sûresinin 36. âyeti şu meâldedir: «Öyle evlerde tesbihatta bulunun ki, Allah onların ta'zim edilmesine ve içlerinde adının anılmasına izin vermiştir». İzinden maksat emir, evlerden murat da mescidlerdir. (32).

Hak Teâlâ bir şeyin ta'zimini emrederse bu onun kıymeti için kâfi delildir. Allah'ı zikir her yerde mümkün iken, mescidlerde yapılma emri de, onların ehemmiyetine ayrı bir işaretir.

Aleyhi's-Salâtü ve's-selâm Efendimiz şöyle buyurmuştur: «Sizden biriniz mescide girdiğinde oturmadan önce iki rekât namaz kılsın». Bu kerâhat vakti değilse "tahiyetü'l-mescid" adı ile kılınan namazdır.

Bu namaz mescidin yani o makamın hakkıdır. Hadisi, Buhâri ve Müslim rivayet etmiştir.

Yine Efendimiz, Aziz ve Celil olan Allah'ın kitaplarının birinde şöyle dediğini nakletmiştir: «Şüphesiz arzımızda benim evlerim, mescidlerimdir. Oralarda benim ziyaretçilerim, onları mânen (yani ita'atla ihyâ edenlerdir. Ne mutlu bir kula ki, evinde âbdest alır, sonra beni evimde ziyaret eder. Çünkü, ziyaret edilen bir kimse için, ziyaretçisine ikrâm etmek bir borçtur.» (33)

(29) Cın, 18.

(30) Bakara, 284.

(31) Â'raf, 31.

(32) Medârik 4, III, 146.

(33) İhyâ, I, s. 203; Keşşâf, II, s. 179.

Diğer taraftan Nebi (S.A.V.) :

«En hayırlı yerler mescidlerdir.» (34)

2. Mescidlerin iki türlü imarı vardır: maddî ve manevî.

Bu kısımda, bununla alakalı âyetlerde bu keyfiyet açıklanacaktır.

Tevbe sûresi, âyet 18'de şöyle buyuruluyor:

«Allah'ın mescidlerini ancak Allah'a ve âhiret gününe inanan, namaza devam eden, zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler ma'mur eder. İşte bunların muvaffak olmaları me'muldür.» Üstad Hamdi Yazır şöyle diyor: «Mescidin imâreti iki mânaya gelir: Birisi binası ve tecdidi, birisi de ziyaret ve içinde bulunup ibadet edilmesidir. Nitekim Beyt-i şerifi ziyaret-i mahsusaya «umre» denilir. Ve mescidlere çok giden ve içlerinde çok duran kimselere de «Ummâr-ı mesâcid» tabir olunur. Bu sûretle bir mescidin ma'muriyeti bu iki cihetin cem'iyle olur. Birisi umrân-ı maddisidir ki, binası, ta'mirâtı, nazâfeti, mefrûsûtı, tenvirâtı ve bunların idamesine müteallik cihâttır. Birisi de umran-ı manevisidir ki, içinde Allah için ibadet, zikir, tedris-i ulûm gibi tâât ve fezâilin idamesi ve bunların idamesine müteferri cihâtı ve mescidi mevzuunun lehinin gayri şeylerden siyânet ile olur.» (35)

Bu âyet-i kerimenin tefsiri yapılırken kaynaklarda şu hadislerle de rastlanır: «Kim mescidleri severse Allah da onu sever.» (36)

«Bir şahsın mescidlere gitme alışkanlığını kazandığını gördüğünüz zaman, onun müslüman olduğuna şahadet ediniz.» (37)

Bu âyetler mescidleri i'mar edecekler için dört şart ileri sürülmüştür:

- 1 — Allah ve âhiret gününe iman.
- 2 — Namazı dosdoğru kılmak.
- 3 — Zekâtı vermek.
- 4 — Allah'tan başkasından korkmamak.

Bir müslüman pek çok mahzurlu şeylerden korkar. Onlardan korkmama keyfiyetine mâlik değildir. Bu korku ve haşyet dîni mevzularda bahis konusudur. Allah'ın rızasını vaki bir korku olsa bile başkasının rızasına tercih etmemek, Allah'tan başkasından korkma-

(34) Risâlet el-mescid, s. 566.

(35) Kur'an dili, III, s. 2479 - 80.

(36) Keşşâf, II, s. 179; İhyâ, s. 203.

(37) göst. yer.

mak olur. Bir kimse, nefsinin arzusu ve Allah'ın emriyle karşı karşıya gelir de Hakkın rızasını nefsinin emrine tercih ederse, bu da onun Allah'tan korkusuna delil teşkil eder. (38)

Mevzu ile alâkah ikinci âyet Bakara sûresinin 114. ve 115. âyet-i kerimeleridir.

«Allah'ın meşriclerini içlerinde Allah'ın ismi anılmaktan men eden ve harap olmaları zımında çalışan kimselerden daha zâlim kim olabilir? Bunlar oralara korka korka olmaktan başka sûrette girmek salâhiyetini hâiz değildirlen, bunlara dünyada bir zillet var, bunlara âhirette azim bir azap var. Maamâfih, meşrik de Allah'ın mağrib de, nerede yönelerseniz orada Allah'a durulacak cihet var, şüphe yok ki Allah vâsi'dir, alîmdir.»

Bu âyette geçen harap kelimesi iki yönlü anlaşılır: maddi harap, manevî harap. Mescidin yıkılmasına veya muattal kalmasına veya hut mescidlikten çıkarılmasına çalışmak maddi haraptır. (39)

Bu âyetin hükmü, Allah'ın bütün meşriclerine şâmindir. Oralarda Allah'ı anmaktan men etmek ise zulümde had bir saffhadır. Âyet-i kerimenin nüzül sebebi şudur:

Nasrânî olan rumlar Kudüs meşricine (40) pislik atıyorlar ve insanları orada namaz kılmaktan men ediyorlardı. Rumlar oranın halkına harb açtılar. Mescidi tahrip edip Tevrat'ı yakdılar. Halkın bir kısmını öldürüp, diğerlerini de esir aldılar. Sebebi nüzül hakkında şöyle bir rivayet de vardır. Âyetteki menden murat; müşrikleri-Hudeybiye yılında Resûlüllah (S.A.V.)'nin Mescid-i Harama girmelerine mâni olmalarıdır, denildi.

Buradaki men de umûmidir. Mescidlerin maddi ve manevî i'marını yasaklayan, bunlara gizli ve âşikâr delâlet eden her fikir ve davranış, insanları Allah'ın meşriclerinden men' olur. (41)

«O meşriclerden men' edilen ve Allah'a cidden ibadet etmek isteyenler aslâ meysus olmamalıdır. Ve o meşriclerden men' edildik diye Allah'tan ve Allah'a ibadetten vazgeçmemelidirler. Çünkü «Meşrik de Allah'ın mağrib de.» Öyle olmakla beraber sadece o meşricler değil, bütün meşrik ve mağrib, yani bir tarafı meşrik, bir tarafı mağrib olan bütün küre-i arz Allah'ındır. Binaenaleyh yani her nerede yönelerseniz orada da Allah yüzü yani Allah'a durulacak bir cihet

(38) Keşşâf, II, s. 180.

(39) Kur'an dili, I, s. 472.

(40) Beytü'l-makdis.

(41) Keşşâf, s. 206.

vardır. O'nun bir mekânı yoktur. Allah cihetten münezzehtir, fakat bütün cihetler de onundur. Namazı kılmak için de herhalde bir mes-cidde bulunmak zarûri değildir. Zâhir olan arzın her tarafında hat-ta indezzarûre her cihette namaz kılınabilir ve Allah'ın rızasına eri-lebilir. Allah hem vâis' hem de alimdir. Vâsi'dir, rahmet-ü kudreti geniş, her şeyi muhit ve kullarına müsâade-kârdır, tahdid olunmaz, tazyiki sevmez. Burada kâide-i fıkhiyyesine işaret vardır. Âlimdir, her şeyi bilir ve tamamiyle bilir, kendisine yapılan ibadet her nere-de olursa olsun ona âgâh olur... Görülüyor ki, bu âyette namaz kıl-mak için büyük bir tevsî... vardır. Ümem-i sâlife (geçmiş ümmet-ler) mescidlerden başka bir yerde namaz kılamazlarken müslüman-lara küre-i arzın her tarafı namazgâh yapılmıştır.» (42)

Bu kısmı bir hadis-i şerif ile kapatalım:

«Resülüllah (S.A.V.) şöyle buyurmuştur: Benden önceki pey-gamberlerden hiç birine verilmeyen beş şey bana verildi. (I) Bir ay-lık mesafeden korku ile yardım edildim. (II) Yer-yüzü benim için mescid ve temiz kılındı. Ümmetimden herhangi bir kimseyi namaz vakti nerede idrak ederse, orada namazını kılsın. (III) Bana gani-metler helâl edildi. (IV) Vaktikle bir nebi sadece kavmine gönderi-lirdi, ben ise bütün insanlığa gönderildim. (V) Bana şefâat-i uzma verildi.» (43)

MESCİDLERE ÂİT BİR KISIM HÜKÜMLER

Mescidlere âid bir çok fıkhi hüküm vardır. Ameli kıymetinden dolayı bunların mühim olanlarının bilinmesi gerekmektedir:

1 — Şer'i cezalar mescidlerde icrâ edilemez.

2 — Mescid dahilinde müdafaa-i hakikat ve ahlâk ve hikmete dair şiirleri inşâdına Efendimiz müsaade ederdi. (44)

3 — Müşrikler mescidlere girebilir mi? Bir âyet-i kerimenin mâ-nası şöyledir: «Ey iman edenler, müşrikler ancak bir necistir. Onun için bu yıllarından sonra onlar Mescid-i Haram'a yaklaşmasınlar. Eğer fakirlikten korkarsanız, Allah dilerse, sizi yakında kendi faz-lından zenginleştirir. Çünkü Allah, gerçek belirticidir, tam hüküm ve hikmet sahibidir.» (45)

(42) Kur'an dili, I, s. 476-77.

(43) Buhâri, Salât, bâb 56.

(44) Müslümanlıkta ibadet tarihi, s. 56.

(45) Tevbe, 28.

Bu âyetten çıkarılacak hükümde mezheplerin ihtilâfı vardır:

1 — Hanefî mezhebine göre ehl-i zimmetim Mescid-i Haram'a girmelerinde beis yoktur. Bizim bu husustaki delilimiz Nebi (S.A.V.)'nin kâfir oldukları halde Sakif heyetini Mescid-i Saadetinde kabul buyurmalarıdır.

Çünkü pislik onların âkidelerindedir. Bu durum, mescidin kirlenmesine yol açmaz. Mezkûr âyet-i kerime ise, istilâ ve tekebbür yoluyla hâzır olmalarına mahmumdur. Yahut cahiliyet devrinde âdetleri olduğu üzere çıplak olarak tavaf etmelerine hamledilir. (46) Bunun mânası Neseî'ye göre, «cahiliyet devrinde yaptıkları gibi hac ve umre yapamazlar,» demektir. (47)

2 — Şâfiilere göre müşriklerin Mescid-i Haram'a girmeleri mekruhtur. Bunlar için delil yukarıdaki âyet-i kerimedir. (48)

İmam-ı Şâfiî hazretlerine göre küffâr sadece Mescid-i Haram'dan men olunurlar. Bu itibarla bir müşrik gizlice Hâreme dahil olup hastalansa, hasta halinde çıkarılması, eğer ölüp gömülmüş ise, mümkün ise kemiklerinin çıkarılması lâzım gelir. Mezhebimize göre ise bunlar Mescid-i Haram'da hac ve umreden memnûdurlar. Mescid-i Haram'a yaklaşmasınlar demek hac ve umreye gelmesinler demektir. Bu iki husus dışında Mescid-i Haram - veya başka bir mescide - girmeleri bir takım şartlara tâbidir. İstedikleri tarzda olamaz. (49)

3 — İmam Mâlik hazretleri demiştir ki, gerek Mescid-i Haram'a ve gerek diğer mescidlere kâfirin girmesi memnûdur. Çünkü kâfir cünüblükten hâli olmaz. Zira kendisini bu halden kurtaracak bir gusül ile yıkanmaz. Cünüb ise mescidden uzak durur. Âyetteki necaset illeti umûmidir, bütün mescidleri ihtiva eder. (50)

4 — Temiz olmayan kişiler mescide giremezler. Peygamber Efendimiz şöyle buyurmuştur: «Şu evlerin mescide açılan kapılarını değiştiriniz; çünkü ben mescidi hayız ve cünüb olan için helâl etmiyorum.» (51)

5 — Mescide sağ ayakla girilir, sol ayakla çıkılır. Efendimizin de böyle yaptığı rivayet edilir. (52)

(46) Hidâye, s. 95.

(47) Medârik, II, 122.

(48) Hidâye, s. 95.

(49) bk. Kur'an dili, III, s. 2502/3.

(50) Hidâye, IV, s. 95.

(51) Ebû Dâvûd, Tâhâre, s. 53.

(52) Buhârî, Salât, bâb 47.

6 — Özürsüz olarak mescidi yol edinmek tahrimen mekruhtur. Bir özürden dolayı olursa câiz olur. Her gün bir defa tahiyetü'l-mescid kılmak yeterlidir. Girişi tekerrür eder ve giriş çıkışı alışkanlık haline getirip, özürsüz bu iş çok olursa, fâsık olur. Fakat bir iki defa ile fâsık olmaz. Fısktan itikâfa niyetle kurtulur, beklemese de (53)

7 — Garib ve itikâfta olanlar müstesna câmide uyumak mekruhtur. Bunlar için kerahet yoktur. Bir kimse mescidde uyumak isterse, itikâfa niyet eder, ve niyet ettiği taati yapar, ondan sonra uyursa kerahet yoktur.

8 — Mescidde kerih bir kokusu olmayan şeyi yemek tenzihen mekruh olur. Fakat soğan-sarımsak gibi kokusu iyi olmayan bir şeyi yemek ise tahrimen mekruh olur. Böyle bir şeyi yiyenin mescide girmesine mâni olunur.

Bunun bir başka benzeri de, nefesi kokup namaz kılanları rahatsız eden adamın durumudur. Kezâ her eza verenin mescide girmesi yasaklanır.

Bu eza verme durumu lisâniyle olsa bile.

9 — Eğer namaz kılanların zihnini karıştırıyor ve uyuyanları uyandırıyor, yüksek sesle mescidde zikretmek mekruhtur, aksi takdirde mekruh olmaz. Şâyet zâkirin kalbini uyandırıyor ve uyukundan onu uzaklaştırıyorsa ve onu taata teşvik ediyorsa o zaman bilâkis yüksek sesle zikir efdâl olur.

Mescidde yüksek sesle konuşmaya gelince bu da ikiye ayrılır:

a) Eğer kelâm, konuşulması câiz olmayan cinsten ise tahrimen mekruhtur.

b) Konuşulması helâl olan sözlerden olur da namaz kılanları ve bunlar gibi zikir ve tâatta bulunanları rahatsız edecek tarzda olursa mekruh olur. Aksi halde kerahet yoktur. Mekruh olmama mahalli ibadet için mescide girdiği zamandır. Fakat câmiye sırf konuşmak niyetiyle girerse, bu mutlaka mekruh olur.

10 — Câmide alış-veriş.

Mescidlerde alış-veriş ve icâre gibi karşılıklı mübadeleyi gerektiren akitleri icra etmek mekruhtur. Ama hibe ve benzerlerini akdetmek ise mekruh değildir. Câmide nikâh aksi müstehabdır. İtikâfta olan için sâir akitleri de yapmak mekruh değildir. Bunun da

(53) El-Fıkh, ale'l-mezâhib el-Erbeâ, I, s. 284.

şartları; bu muamele kendine veya evlâdına âit olacak ve ticaret malı oraya getirilmeyecektir. Mücerret ticaret âkitleri ona ve diğerlerine mekruhtur.

11 — Mescidin nakşı ve necis olan bir şeyi oraya sokmak.

Bedeli vakıf malından olmayıp, helâl maldan olmak şartıyla mihrabı ve kible duvarlarını altın suyu ile nakışlamak mekruhtur. Eğer vakıf malından veya haram bir maldan olursa, haram olur. Tavan ve diğer duvarlarını helâl bir mal mukabili süslemek mekruh olmaz. Zâlimlerin elindê zâyi olmasından korkulduğu zaman vakıf malının süslenmede kullanılmasında bir beis yoktur. Nakış için yapılan harcama binayı koruma gayesini güdüyorsa veya vâkıfın hareketi de aynı tarzda ise durum aynıdır, yani beis görülmez.

Her necis ve müteneccis (pis ve pislik bulaşmış) bir şeyi câmiye sokmak veya pislige bulanmış bir şey ile câmiyi aydınlatmak veya necis olan bir şey ile mescid bina etmek veya bevl etmek tahrimen mekruhtur.

12 — Çocukların ve mecmunların câmiye sokulması.

Onların mescidi kirleteceklerine gâlip bir zan hasıl olursa mescide dahil edilmeleri tahrimen mekruh olur. Aksi halde tenzihen mekruhtur. (Burada sadece kirletme bahis mevzuu olmamalıdır. Başkalarına zarar vermek ve abes bir iş yapmaları da bu cümledendir. Şâfiî).

13 — Câmiye sümkürmek ve tükürmek tahrimen mekruhtur. Mescid tükürük, sümkürük ve balgamlardan temizlemek vâcib olur. Bunların duvarlarda, yerde, yaygıların altında veya üstünde olması müsavidir.

Bir kimse bu gibi kerih şeyleri yaparsa kaldırması vâcib olur. Mescidin zemini toprak olsun, taş ve tuğla döşenmiş olsun veya tefriş edilmiş olsun, hüküm değişmez.

Resûlullah (S.A.V.) şöyle buyurmuştur: «Mescide tükürmek bir hatadır, onun kefareti ise gömmek (izale) etmektir.» (54)

14 — Mescidde kayıp aramak.

Resûl-i Ekrem şöyle buyurmuştur: «Kim bir adama mescidde kayıp ararken rastlarsa ona (şöyle) desin: Allah onu sana geri çevirmesin. İra mescidler bunun için yapılmadı.» (55) Bu hüküm mütefekun aleyhtir. Şâfiilerin ayrıldıkları bazı hususlar vardır. Onlara

(54) Ebû Dâvûd, Salât, s. 111.

(55) göst. yer.

göre namaz kılanları ve uyuyanları rahatsız etmiyorsa, kayıp aramak mekruh, aksi halde haramdır. Bu, Mescid-i Haram'ın gayrı olan mescidlerdedir. Orada yitik aramak mekruh değildir, çünkü orası insanların toplandığı yerdir.

15 — Mescidde şiir okumak (buradaki ikinci maddenin şerhi-
dir.)

Mescidlerde okunan şiirler eğer öğüt ve hikmetleri ve Allah'ın nimetlerine şükürü ve müttekilerin sıfatlarını muhtevi ise bu güzeldir. Şayet harabeleri, geçmiş zamanları, eski milletlerin tarihlerini müstemil ise bu mübahtır. Hiciv ve mantık dışı şeylerden bahsediyorsa bu haramdır.

Şehveti tahrik etmemek şartıyla kadınların bazı kısımlarını vasfeden şiirler mekruh, tahrik ederse haramdır.

16 — Mescidlerde dilenmek ve ilim ta'limi.

Mescidlerde dilenmek ve dilenciye para vermek haramdır. İlim ta'limi, Kur'an okumak, vaaz ve nasihat -namaz kılanların huzuruna dikkat etmek şartıyla- ittifakla câizdir. (Mescidlerde ilim öğrenme bahsine tekrar ileride yer verilecektir).

Mescidin üstü de hükmen mesciddir. Mescidde mekruh ve haram olan orada da mekruh ve haram olur. Yalnız mescidlerin üstündeki evler için mescidlere âit hükümler câri değildir.

17 — Mescid duvarlarına, düşüp ayakla basılma ve küçümseme korkusundan dolayı yazı yazmak lâyük olmaz.

Hanefi ve Mâlikilere göre mescidde abdest almak mutlak mekruhtur.

Eşyasının çalınma korkusu yoksa, namaz vakitleri haricinde mescidleri kapamak mekruh olur. Hırsızlık tehlikesi varsa, bu kerehet ortadan kalkar. (56).

MESCİDLERİN ÜSTÜNLÜK DERECELERİ

(Namaz kılma yönünden olan üstünlük)

Beytullah («Allah'ın evi») tabiri özel mânada Kâbe için, geniş anlamda bütün mescidler için kullanılır.

Diğer dinlerde olma ana-babaların çocuklarını mâbedlere vakfetme keyfiyeti, az da olsa İslâmda da görülür. Bir müslüman kadı-

(56) Altıncı maddeden buraya kadar, el-Fıkh ale'l-mezâhib el-erbea, I, s. 284-291'den alınmıştır.

nın doğacak veya doğmuş olan çocuğunu bir câmiye vakfettiği na-
diren görülmüştür. (57).

«İslâm şeriatı zâtından dolayı bir mekânı diğerine tafdil etmez.
Yerler arasındaki üstünlük, insanlar arasındaki üstünlükler gibidir.
Bu üstünlüğün sebebi manevî meziyetlerdir. Bir mescid ile diğeri ara-
sındaki meziyetler ve farklar; birinde, diğerinden daha fazla dîni ve
edebî hadiselerin vâki oluşuna bağlıdır. Yanında, Allah'ın kendisine
hususî bir tarzda ibadeti emrettiği, Kâ'be'yi kuşatan Mescid-i Haram
misal olarak ele alınabilir. Mescid-i Nebevî de böyledir. Büyük dîni
hadiselerin orada meydana gelmesinden dolayı bunların kadri nis-
betinde, bu mescidin fazileti vardır. Büyük dîni hadiseler; orada
vahyin nüzülü ve Resûlullah (S.A.V.)'den dînin ana esaslarını telâk-
kî eden sahabe-i kirâma Medine Mescidi'nin merkez olması husus-
larıdır. Daha bunlara ilâveler yapılabilir. Bu sebeplerden dolayı fa-
kihler bazı mescidleri diğerlerinden üstün tutmuşlardır. Bunda da
ölçü, oralarda vâki olan dîni meziyetlerin âlimler yanında ortaya çı-
kan kıymetleridir. Bundan nâşi fazilet telâkkisinde mezheplerin ih-
tilâfı olagelmıştır.» (58)

Rasûlullah şöyle buyurmuştur:

1. Ebû Hureyre (R.A.)'den rivayete göre Nebî (S.A.V.) şöyle bu-
yurmuştur: «Ancak üç mescid için yolculuğa çıkılabilir. (Onlar da)
Mescid-i Haram, Mescid-i Resûl ve Mescid-i Aksâ'dır.»

2. Yine Ebû Hureyre'den mervî olduğuna göre Nebî (S.A.V.)
şöyle buyurmuştur: «Mescid-i Haram müstesnâ, benim bu mescidim-
de kılınan bir namaz ondan başkasında kılınan bir namazdan daha
hayırlıdır. (59).

Bu hadislerin takdiminden sonra Hanefî görüşünü nakledelim:

Mescidlerin en efdâli sırasıyla şunlardır: Mekke'de bulunan Mes-
cid-i Haram, Medine'deki Mescid-i Nebevî, sonra Kudüs'teki Mes-
cid-i Aksâ'dır. Bunları Kuba mescidi takip eder. Ondandır sonra en es-
ki mescid, ondan sonra da sahası en geniş olan mescid gelir. Bu sı-
rayı, musalliyeye en yakın olan mescid devam ettirir.

Dini derslerin verildiği bir câmidé namaz kılmak, kadim mescid-
de namaz kılmaktan efdâldir. Mahalle mescidi, cemâati çok olan
mescidden hayırlıdır. Zira bunun için, üzerinde bir hak vardır. Bu

(57) Buhârî, Salât, bâb 74.

(58) el-Fıkh ale'l-mezâhib, el-erbaa, I, 291.

(59) Buhârî, Fazl es-Salât, fi Mescid-i Mekke ve'l-Medine, bâb 1.

hakki edâ etmesi ve o mescidi mânen i'mar etmesi gerekir. Bir mescidde namaz kılan kimse için bu tertibe riâyet etmesi efdâl olur. ⁽⁶⁰⁾

CÂMÎ — DEVLET İLİŞKİSİ

1. İslâm'da içtimâî hayatın ayrılmaz birer parçası olan mescidler, asr-ı saadetten bu yana çeşitli işlerin icrâsına sahne olmuştur. Fakat tarihî gelişmesi içinde tahammül ettiği işler azalagelmıştır.

* Medine mescidi, cemâatle namâz kılan bir yer olmaktan başka, müminlerin içtima mahalli idi. Diğer taraftan Peygamber Efendimiz'in müslüman olmayan yabancılarla müzakereleri mescidde yaptığı vâki idi.

Bir harb esiri câmiin sütunlarından birine bağlanmıştır. ⁽⁶¹⁾

Rasûl-i Ekrem Efendimiz, bağışları burada kabul eder, onları, lâzım gelenlere yine mescidde dağıtırdı; ⁽⁶²⁾ burada ticarî müzakereler de yapılırdı. Kazâ işleri de kezâ mescidde icra edilmekte idi. Kısaca söylemek gerekirse, Medine Mescidi müslümanların hem dîni hem de siyasî merkezi idi.

2. «Halife, müslüman cemâatin namazda imam ve hatibi idi. Câmîin siyasî ehemmiyeti, sonradan mimberde tecelli etmiştir. Halifelik makamı, Peygamber (S.A.V.)'in bu tahtında oturma keyfiyeti ile tamamlanmış oluyordu. Ebû Bekir (R.A.) İslâm ileri gelenlerinin biatleri sırasında mimbere çıkmıştır. Cemâate hitapta bulunduktan sonra, kendisine biat edilmiştir; bundan sonra hutbe okumuş ve idareyi ele almıştır.» ⁽⁶³⁾

Halife adına biatin kabulü de yine mimberde olması şart idi. «Halife bilhassa hükümet merkezinin minberinden cemâate hitap ederdi; Hacca gittiği zamanlarda ise Mekke ve Medine'deki minberlerde konuşurdu. Halifenin merkezde câmilere karşı durumu ne ise, vâlinin de eyaletlerde câmilere karşı vaziyeti o idi. Vâli, «namaz ve kılıç» için nasbedilmiş idi veya halka «adalet dağıtır» ve namaz kıldırır idi; vâlilik ve minber emri altında bulunuyordu.» ⁽⁶⁴⁾

Minberden konuşmak Halifenin hakkı olduğundan, vâli bu hakkını onun adına kullanırdı.

(60) el-Fıkh ale'l-mezâhîb el-erbes, I, s. 291.

(61) Buhârî, Salât, bâb 76, 82.

(62) ayn. esr., bâb 42.

(63) İA, VIII, s. 42, stn. 2. (İbn-i Hîşam'dan nakıldır.)

(64) ayn. esr., s. 43, stn. 1.

Peygamber (S.A.V.) zamanından beri genel olarak câmi, husûsi olarak da minber emir ve yasakların resmen tebliğ edildiği makam idi. (65)

Abbasi halifelerinden - 255 (869)'da halife olmuş olan - Mühtedi gayretli bir şahıs idi. Her cuma günü vâaz etmiştir. Bu zât Emevi halifelerinden Ömer b. Abdülaziz'i kendisine örnek edinmiştir.

3. Câmiin âmme idaresinde kullanıldığına başta işaret edilmişti.

«İdare işleri ilk zamanlardan beri, câmiden husûsi bir divân veya meclise geçti... Fakat malî işlerin halk huzurunda yürütülmesi icap edince, bu hususta, bilhassa Mısır'da olduğu gibi, câmiden faydalanıldı.

Baş-maliyeci Amr câmiinde oturur, bir dellâl ve bir kaç hazine memurunun yardımı ile, emlâki ihâle ederdi». (66)

4. Peygamber (S.A.V.)'in kendi câmiinde, hukûkî ihtilâfları hallettiğini bir cümle ile yukarıda kaydetmiş idik. Buhâri, Ahkâm, bâb 18'de Resûl-i Ekrem'in mescidde zina suçuyla ilgili olarak recm cezası verdiği nakledilmektedir. Ondan sonraki bâbda da hasımlara (dâvalı ve dâvacıya) nasihatta bulunduğu rivayet edilmektedir.

MESCİDLERİN YAPILIŞ SEBEP VE GAYELERİ

A) Namaz kılmak.

1. Buraya kadar yapılan açıklamalardan câmilerin ne gaye ile binâ edildiği anlaşılmıştır. Fakat bu husus, şu yazılı çalışmanın ana fikrini içine aldığından ayrıca üzerinde durulması uygun görülmüştür.

İslâmda bazı namazların -cuma, bayram gibi- cemâatla kılınma zarûreti vardır. Bunlarda cemâat, namazın sahîh olma şartlarından- dır. Diğer beş vakit namazda ise cemaât, namazın kemâl şartıdır. Yani cemâatsiz olarak edâ edilen bir namaz kâsır olarak edâ edilmiş olur. Yalnız cemâate gitmeye mâni bir özür varsa durum değişir.

Şüphesiz mescidlerin inşasından asıl gaye içlerinde namaz kılmaktır. Yalnız bu kadarıyla yetinilirse, mâbedlerden elde edilecek netice fazla olmaz. Zira câmi hiç bir zaman umûmî içtima yeri olma mevkiini kaybetmemiştir. Bundan ötürü câmie ibadetin dışında,

(65) Buhâri, Salât, bâb 70.

(66) İA, VIII, s. 45, stn. 1.

fakat ona yakın bir çok maksatlar için gidilmelidir. Şu da kaydedilmelidir ki, bir müslüman câmiye umûmiyetle namaz için gider. Çünkü namaz, bedeni ibadetlerin en büyüğüdür. Cenabı Hak da mescidlerde kendine ibadet edilmesini, isminin anılmasını emrediyor. (67)

2. Cemâatle namaz kılmanın ehemmiyeti.

Bakara sûresinde (âyet 43) şöyle buyurulmaktadır:

«Dosdoğru namaz kılın, zekât verin, rükû eden (mü'min) lerle birlikte rükû edin (cemâate devam edin).

Âlimlerden pek çoğu bu âyeti kerimeyle cemâatle namaz kılmanın vücubuna istidlâl etmişlerdir. (68)

Cemâat Hanefilere göre sünnet-i müekkededir. (69) Fakat bu sünnet vâcib derecesinde kuvvetli bir sünnettir. Sahih hadis kitaplarında cemâatin faziletine, terkinin de vebâline dair müteaddit rivayetler vardır:

Resûlullah (S.A.V.) şöyle buyurmuştur: «Cemâatle namaz kılma, (yalnız başına kılınan) yirmibeş vakit namaza muadil olur.» (70)

Ebû Hureyre (R.A.)'den rivayete göre Nebi (S.A.V.) şöyle buyurmaktadır: «Cemâatle kılınan namaz (bir kimsenin) evinde ve çarşıda kıldığı namazdan yirmibeş derece üstündür.» (71)

Diğer taraftan şu rivayetler de çok ibretlidir:

Nebi (S.A.V.) şöyle buyurmaktadır: «Cemâat (le namaz kılma) hidayet yollarındandır. Ondan ancak münafık geri kahr.» (72)

Resûlullah (S.A.V.) şöyle buyurmuştur: «Bir şehir, köy ve çölde üç kişi olur da aralarında namazı, cemâatle edâ edilmezse, onların mutlak sûrette şeytan istilâ eder, cemâate devam et, zira süründen ayrılana kurt yer.» (73)

3. Namazların topluca kılınması erkekler için gereklidir. Kadınlara durum değişik ve ihtilâflıdır. Şüphesiz kadınların namazlarını evlerinde kılmaları, câmilerde kılmalarından efdâldir.» (74) Fakat Asr-ı saâdetten beri kadınların mescidlere devamı da görülegel-

(67) Nûr, 36.

(68) İbn-i Kesîr, I, s. 147.

(69) Hidâye, I, s. 55.

(70) Ebû Dâvûd, I, Salât, 132.

(71) Buhârî, Salât, bâb 87.

(72) Nasb er-râye, I, s. 21.

(73) Ebû Dâvûd, I, Salât, s. 129.

(74) Ebû Dâvûd, Salât, s. 134.

mektedir. Bu mevzuda Hanefî mezhebindeki hükümler şunlardır: Kadınlardan genç olanların, fitne korkusundan dolayı cemâate gelmeleri mekruhtur. İmâm-ı A'zam hazretlerine göre yaşlı kadınların sabah, akşam ve yatsı namazlarına gelmelerinde bir beis yoktur. İmâm-ı Ebû Yusuf ile Muhammed hazretlerine göre ise bunlar bütün namazlara çıkarlar. (75) Daha sonraki kaynaklarda yaşlı kadınların da cemâate iştirakleri mekruh gösterilmiştir. (76)

Kadınlar mescidlere gelip imama uyarlarsa namazları sahihtir. Bundan dolayı bazı yerlerde kadınlar için husûsi maksûreler yapılmıştır. O halde kadınlar erkeklerden fazla olarak hangi şartlara riâyet etmelidirler:

a) Kadınların cemâatteki yeri en arka saflardır.

b) Koku sürünmüş oldukları halde câmie gitmemeleri icap eder. Bir fitne de bahis mevzu olmamalıdır. Hele İslâmın anladığı mânâda örtünmezlerse aslâ câmie gelemeler.

c) Erkeklerden önce câmiden çıkmaları lâzım gelmektedir.

d) Hayız-nifas zamanlarında namaz kılamadıkları gibi bir mes-cide de giremezler. Kadınlara ayrı bir kapı tahsis edilmelidir. (77)

Bazı câmilerde kadınların ayrı bir kapıdan girip çıkmalarını sağlamak mümkün olduğu halde, bunun ihmâl edildiği görülmektedir. Bunun neticesi olarak; mukabele, mevlid ve terâvih için câmie gelen hanımların erkeklerle aynı kapıdan ve karışık tarzda giriş-çıkışları esef vericidir. Bunun vebâli, câmideki vazifelilere aittir.

4. Mescid ve ictimâî ruh.

Câmi, içinde beş vakit namazın topluca edâ edildiği bir mekân olması dolayısıyla ictimâî ruhun teşekkülünde büyük bir âmildir. Cemâatle namaz kılmanın bir çok hikmetleri vardır. Bu hâl, önce insana ictimâî bir varlık olduğunu hatırlatır. Çünkü mescid cemâatte öyle bir ruh meydana getirir ki, o ruh sevgi, muhabbet, İslâm kardeşliği şuuru ile dolup taşar. Böylece bir musalli, kardeşlerinin hâline muttâlî olur, onlarla tanışır. Orada olmayanların hâlini sorar, ziyaretlerine gider, güzellik ve takvâda onlarla yardımlaşır, iyiliği emir, kötülükten nehyeder, sıkıntı ve ızdırap içinde olanların yardımına koşar.

(75) Hidâye, I, s. 57.

(76) M. Zihni, Nîmet-i İslâm, Kitabü's-salât, s. 233.

(77) Ebû Dâvûd, I, Salât, s. 109.

Câmilere devamın fert ve cemiyet hayatında sayılamıyacak kadar müsbet tesirler husûle getireceği bir gerçektir. Bu tesirler hem maddi hem de manevîdir.

«Beden ile ruh arasında sıkı bir münasebetin mevcudiyeti ve yapılan müsbet veya menfi hareketlerin aynıyle ruhta da müsbet veya menfi (olumlu-olumsuz) tesirler icra edeceği ilmi gerçeği göz önüne alınacak olursa gayet ölçülü, mevzun (ritmik) hareketlerden müteşekkil, ister farz ister sünnet, kılınan bu namazların, o namazları kılanların ruhunda müsbet bir tesir icrâ ederek onların mütedil, ölçülü, her türlü aşırılıklardan sakınan birer olgun insan olarak yaşamalarına sebep olacağı sonucu ortaya çıkar.» (78)

Psikolojide bir kaide vardır: «Aynı işi yapanların, aynı işle meşgul olanların aralarında sevgi, mahabbet ve dolayısıyla bir dayanışmanın husûle gelir.» Toplumun bütün fertlerini muayyen bir işle meşgul etmek imkânsızdır. İnsanlar arasında iş bölümü zarûridir. Fakat ibâdet namına yapılanların bütün fertlere şâmil olduğu ve bunlardan muaf tutulan hiç bir müslüman bulunmadığına göre, dini davranışlar dolayısıyla bir cemiyetteki fertler aynı işleri yapmış oluyorlar. Bu da yukarıdaki kaide mucibince dayanışmaya vesile oluyor. Meselâ namaz kılan bir kimsenin kalbinde, namaz kılmayanın sevgisi başka bir namaz kılanı karşı daha noksandır.

Câmiler yediden yetmiş herkesin kolayca girip çıkabileceği yerlerdir. Gençlerin ve ihtiyarların, bilenlerin ve bilmeyenlerin iştirâkinden meydana gelen bir cemâatte karşılıklı pek çok manevî intikaller olacaktır. Bazı şahıslar bilmediklerini öğrenecekler, bazı örf, âdet ve gelenekler kuşaktan kuşağa intikal edecek, böylece toplumun esas ve özlerde birleşmesi temin edilecektir.

Câmiler fertleri disiplin ve intizama alıştıırır. Her işin ancak en iyi şekilde kendine has zamanda yapılabileceği fikrini telkin eder.

Hâsılı cemiyet hayatındaki bütün müsbet davranışların ilk tohumları mescidlerde ekilir. Bu mevzuda çok söz söylenebilir. Cemâatle namazda hayatî, içtimâî ve ahlâkî çok sayıda hikmetler ve güzellikler vardır. (79)

B) Mescid zikir mahallidir.

Zikir esnasında kişinin tam bir huşûa ihtiyacı vardır. Aksi takdirde kul, kendisini Allah'a bağlayamaz. Bu, ister namaz olsun is-

(78) İM, sayı 24, s. 17.

(79) bk. Ali Murad Daryal, Câmî sosyolojisi ve psikolojisi üzerine bir deneme (İslâm medeniyeti, sayı 23, 1969, s. 14-17; sayı 24, s. 24-27.

tersé namazın dışındaki zikirler olsun aynıdır. Bundan ötürü mes-
cidler Cenabı Hakkı zikir için en hayırlı yerlerdir.

Zikir, Mevlâ'nın isimlerini kalb ve dille tekrarlamak şeklinde
olduğu gibi, duâ etmek, salevat getirmek sûretiyle de olur. Fıkıh öğ-
renen, fetvâ veren, ders ta'lim eden, vâz eden ve Allah'ın azametini
düşünen de zâkir (zikir eden) olarak kabul edilir. Kezâ Allah'ın em-
rine temessül eden, nehyinden kaçan da böyledir. Bu sayılanlar
için en güzel yer mesciddir.

Vakıtle ehl-i tevhid ve'l-ma'rife cämilerde toplanan zikir mec-
lislerini meydana getirirler idi.

Cemâatle namazın dışında cämilerde Kur'an-ı Kerim tilâvet
edilir.

Cämilerde cuma ve saîr günlerde vâz verildiği herkesin malü-
mudur.

Burada şunu da kaydetmekte fayda vardır. Nikâh akdinin câ-
mide yapılması efdâldir. Eskiden ekseriya nikâh merasimi cämiler-
de yapılırdı.

C) Câmi; medrese ve mekteptir.

1. Mescidler sadece beş vakit namaz için tahsis edilmiş yerler
değildir. Aynı zamanda İslâm terbiyesi ve topluma faydalı olan bil-
giler için ilim müesseseleridir.

İslâm dininin doğurduğu yeni ilim, bünyesi cihetiyle mescide
bağlı idi. (80) Kur'an-ı Kerim ezberlemek ve anlamak başta gelmek-
te idi. Bunu hadisler takib ediyordu.

«Câmi hem mahkemeye, hem mektebe, kısmen de misafirhane-
ye tekabül etmekte idi.» (81)

Müslim'de şöyle bir rivayet vardır:

— Enes (R.A.)'den rivayete göre, Resül-i Ekrem (S.A.V.): «Şüp-
he yok ki, bu mescidler yalnız Allah'ı zikretmek ve Kur'an okumak
için tahsis edilmiştir. (Bedevinin yaptığı gibi) abdest bozmak ve saîr
tiksinilecek şeyler buraya yaraşmaz,» buyurmuştur.

Zikir kelimesi namaz ve ilmi içine alır.

Medine'ye hicretten sonra yapılan ilk işin mescid inşası oldu-
đu baş sayfalarda kaydedilmişti. Bu mescidin bir köşesine bir suffe
«güneşe karşı bir gölgelik» yapıldı. Efendimiz'in eshâbından haya-
tını münhasıran ilim ve irfana vakfeden zatlar var idi. Bunlar dai-

(80) İA, VIII, s. 47.

(81) göst. yer. s. 49, stn. 1.

ma Resûl-i Ekrem'in beraberinde bulunurlardı. Aile efradları da yoktu. Evlenenler aralarından ayrılırdı. Geceleri suffede kalırlar. İbadet ve Kur'an tilâvetiyle meşgul olurlardı. Hârice müşid göndermek gerektiğinde bunlardan seçilirdi. Hz. Ebû Hureyre bunlardan biri idi. (82).

Mescid-i Nebevi bu haliyle İslâm tarihinde ilk muallim ve mürebbi mektebi hüviyetini kazanmış oluyor.

Buradan hareketle, İslâm'da medrese ve mektebin menşeinin mescid olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Kütüphânelerin menşei de mescidlerdir. Zira büyük câmilerin tasvibe ve vakıf yoluyla toplanmakta idi. Çoğu zaman da bir âlimin kitaplarını mü'minlere ve ilim ehline bağışladığı oluyordu. Herhalde bunlar sıyanet ve umumun istifade etmesi için mescidlerde muhafaza ediliyordu.

Bugün bile yurdumuzdaki câmilere terk edilmiş sayısız kitap vardır. (83)

2. Mescid-Medrese.

Sonradan mescidlere muvâzi olarak medreseler inşa edildi. Fakat ilk devir medreselerini câmilerden ayırdetmek güç idi. «En eski medreselerin içinde bir namazgâh ve dolayısıyla bir «câmi hüviyetine sâhip bulduklarını tasavvur edebiliriz. Bizce malûm olan medrese örneği tam bir câmi olarak yapılmıştır. Eski câmilerde de talebelerin yatıp-kalktıkları odalar bulunduğuna göre (meselâ Bursa'da 1. Murad Hüdavendigâr câmi böyledir), medrese ile mütad câmi arasında esaslı bir fark yoktur.» (84) Öte yandan medreselerin ekseriya büyük câmilerin hemen yanında inşa edildikleri de bir vâkıdır.

Mütekâmil mânâda ilk medrese olan Nizâmiye medresesi 457 Eytül 1067)'de açıldı.

«Öğretim merkezi olarak câmi ve medreseler arasındaki fark ne idi?

Esas gayeleri itibariyle câmi ibadet, medrese ise öğretim için kurulmuş binalar olmakla beraber fiiliyatta bu iki müessese ara-

(82) bk. Mevlâna Şîbli, İslâm tarihî-Asr-ı Saadet-(trc. Ömer Rıza), I, s. 203 v.d., İstanbul, 1346 (1921).

(83) Tunustaki Zeytûna câminin büyük bir kütüphanesi var idi. Bağdad'daki Nizâmiye câmiinde de bir kütüphane bulunuyordu; bunun hâfız-ı kütübü el-İsferâ'îni (v. 488) idi. Yakın zamana kadar İstanbul'daki câmilerin bir kısmının da kütüphaneleri bulunuyordu. Fatih, Pertevniyal Vâlîde, Yahya Efendi câmileri buna misal olarak verilebilir. Daha sonra bu mahallî kütüphaneler Süleymâniye kütüphanesine nakledildi.

(84) İA, VIII, s. 51, stn. 2.

sında az da olsa bir karışıklık görülmektedir. Meselâ hem Osmanlılardan önceki devirlerde ve hem de Osmanlılar devrinde medreselerde imamlık vazifesine, câmilerde de müderrislik vazifesine tayin edilen kimseler görmekteyiz.

Bu iki taraflı tayin şekline sebep olarak da İslâmiyette ilme ibadet kadar önem verildiği gösterilebilir. Ayrıca okunan dersler İslâmi çerçeve içindeki dersler olduğundan câmiler bu hususta medreseden pek farklı görünmüyorlardı. Nitekim namaz da medreselerdeki müdin (müderris yardımcısı) imâmîti ile kılınıyordu.» (85)

«Okul: Belirli yaşta, belirli kimselerin muayyen şartlarla, muayyen bir zaman zarfında eğitilip yetiştirildikleri bir eğitim müessesesidir.

Câmi: Her yaşta, her çeşit vatandaşın hayatları boyunca, hiç bir şarta bağlı olmaksızın eğitilip yetiştirildikleri bir eğitim kuruluşudur. (86)

İlk mektep tahsilinden sonraki devreler mecburî değildir. Zaten her fert tahsil yapma imkânını bulamaz; ya kendi arzu etmez ya da imkânlar elvermez. Bugün her türlü tedrisat câmi dışında olmasına rağmen mescidler yine de bir ta'lim terbiye müessesesidir. Cuma ve bayramlarda okunan hutbeler ve muhtelif vesileler ile verilen vâzlar takrir usûlü ile yapılan birer derstir.

Acaba, haftada bir defa dahi olsa belde sakinlerini kendi arzu-ları ile câmiden başka bir yerde toplamak mümkün olur muydu? Bunu bize hangi maddi kuvvet temin edebilirdi.

O halde câmiin şumûlü daha geniştir. Mektepler hayati zarûretlerden doğmuştur. Onlardan da mescidlerden de beri olamayız. Bunlar aynı gayeye hizmet etmesi gereken müesseselerdir.

Sıbyan mektepleri için de câmiden faydalanılmıştır. Bugün bile çocuklar meşhur Ezher Câmiinin sahnında ders görmektedirler. Memleketimizde ise şehirlerde yaz tatillerinde okul çağındaki çocuklara ilmihâl bilgileri verilmektedir.

Netice olarak şunu söyleyebiliriz: Şartlarına riâyet edilirse mescidler birer ilim ve kültür müessesesi haline gelebilir. Bu da, bilhâssa namaz kılanlar arasında eline okumak-öğrenmek fırsatı geçmeyenler için bir ganimet olur. (87)

(85) Mustafa L. Bilge, İlk Osmanlı Medreseleri, basılmamış doktora tezi, İstanbul, 1974.

(86) İM, sayı 19, s. 18.

(87) bk. İM, sayı 19, s. 18-19.

3. Mescidler aynı zamanda istişare mahallidir. Madem ki, mescidler bütün müslümanların evidir, o takdirde müşavere için en ef-dâl mekânlar da oralarıdır. Zira bir müslümanın câmide nefsinin he-vâsından ve şeytanın vesvesesinden uzak bulunur. Nefsâni arzu-lardan beri olarak yapılan içtimalardan hayır doğar.

Rivayet edilir ki; Ensâr ve Muhacirler Hz. Osman (R.A.)'ın kat-linden sonra Mescid-i Nebevi'de toplanıp kendilerini idare edecek şahıs için müzakereler yaptılar. Neticede Ali (R.A.)'ın seçilmesine karar verdiler.

Bahis aşağıdaki maddelerle bitirilecektir.

Mescid yapımının hedeflerini şöylece hülâsa etmek mümkün-dür:

- 1 — Mü'minlerin kalblerine İslâm inancını yerleştirmek.
- 2 — Müslümanların hayatında ruhî kıymetleri derinleştirmek.
- 3 — İnananları bir gaye etrafında toplamak, saflarını ve me-yillerini birleştirmek.
- 4 — İslâm cemiyetinde karşılıklı yardım ve insani duyguları yaymak, geliştirmek.
- 5 — Ehl-i İslâm arasında ahlâki güzellikleri muhafaza etmek.
- 6 — En güzel tarzda ibadetin edâsını sağlamak ve kolaylaştır-mak.
- 7 — İslâmî kültürü artırmak. (88)

CÂMİDEKİ VAZİFELİLER

1 — **İmam:** Din ıstılahında imam devlet reisi demektir. Buna imamet-i kübrâ da denir. İmam kelimesinin asli manâsından hare-ketle bir ilimde ileri gitmiş otorite mevkiindeki zâtlara da imam de-nilmiştir.

Hadiste imam, fıkıhta imam ve tefsirde imam gibi...

Mânası yönünden; peşinden gidilen (başkan), kumandan, önder gibi anlamları içine alan bu kelime bugün sadece mihrabı işgal eden zâta isim olmuştur. Yani dar mânada, namaz kıldırın şahsa imam denilmiştir.

İslâmda her iki mânada da ilk imam Resûl-i Ekrem Efendimiz'dir.

(88) Risâlet el-mescid, s. 56-57.

«İslâmın ilk günlerinden beri, namazı hükümdar kıldırırdı. Hükümdar olması dolayısıyla, harbi, hükümet işlerini ve cemâat ile kılan namazları idare ederdi. Eyalet vâlileri de namaz kıldırır ve vergi toplarlardı... Vâli namazı, bilhassa cuma namazını kıldırır ve hutbe okurdu. Vâli bulunmadığı zaman, polis müdürü ona vekâlet ederdi. Abbasiler zamanında bu vaziyet değişti.» (89)

«İmamın artık siyasî bir mevkii kalmayınca, her câmie muntazam bir imam tayin edildi. İmam nizamı muhafaza etmek ve câmi-de namaz kaldırmak ile mükellef idi.» (90)

İlk zamanlarda tayin edilen imam, dini mevzularda derin vukufu olanlar arasında, umûmiyetle Haşimilerden seçilirdi, imam aynı zamanda kadı veya kadı naibi olmakta idi. (91)

Bir kaynaktan üç kısım imamlıktan bahsedilmektedir:

- (1) Beş vakit namazlardaki imamlık.
- (2) Cuma namazındaki imamlık.
- (3) Nâfile namazlardaki imamlık. (92)

Sonuncusu şöyle açıklanmaktadır: İki bayram namazı, husûf-kusûf ve istiskâ' namazlarındaki imamlıklar üçüncü kısma dahildir. (Buna teravih namazını da ilâve etmek gerekir). Bunlarda imam tayin etmek menduptur. Beş vakit namaz kaldırmakla görevli olan imam, bunlara da görevlendirildiği tasrih edilmemiş ise, onlardan mes'ul tutulmaz. (93)

İmamlık bizce müezzinlikten efdâldir. Nebî aleyhi's-salâtü ves-selâm Efendimiz Hazretlerinin ve hulufe-i râşidin efendilerimizin devamları imametedir. (94)

Resûlullah (S.A.V.) şöyle buyurmuştur: «İmam zâmin (cemâatin namazını muhafaza eden) dir, müezzin vakitler hususunda kendisine güvenilen bir kimsedir. Allah'ım imamlara hidayet ver, bir hata sadır olduğu zaman, müezzinleri affeyle.» (95)

Mekteplerden beklenen verim nasıl muallimlere bağlı ise, mes-cidlerden temine çalışılan maddî-manevî faydalar da imamın ahlâ-

(89) İA, VIII, s. 81.

(90) göst. yer. s. 82

(91) göst. yer., s. 81.

(92) el-Mâverdi, el-Ahkâm, s. 96.

(93) göst. yer., s. 100, 101. Mezkûr müellif şâfiidir.

(94) Mehmed Zihni, Nimet-i İslâm, Kitabü's-Salât, s. 189.

(95) Ebû Dâvûd, I, Saîât, s. 123.

ki ve ilmi kudretine bağlıdır. Câmilerin manen imar ve ihyası önce imamla kaimdir.

İmarlık bazı şartlara tâbidir. Bunlar asgari şartlar ve kemâl şartlar olmak üzere iki gurupta toplanabilir.

A) Özürsüz erkeklere namaz kıldırmanın sahîh olabilmesi için gerekli şartlar altıdır:

1 — **İslâm**: Bu umûmî şarttır. Küfrü mucib olanların imameti sahîh değildir.

2 — **Bülûğ**: Çünkü sabinin kıldığı namaz nâfiledir. Farz kılan nâfile kılana uyamaz. Kavi zayıfa bina edilemez.

3 — **Akıl**: Zira akli olmayanın namazı sahîh değildir.

4 — **Erkek olmak**: Bu şartla kadınlar hariç kalmıştır.

5 — **Kırâat**: Namaz sahîh olacak kadar âyetin ezber okunmasıdır. Bu şarta binaen Kur'an okumayı bilenin dilsizce uyması sahîh değildir.

6 — **Özürlerden sâlim olmak**: Özürsüz olanların, özürlü olanlara uymaları doğru olmaz. Devamlı burun kanaması ve sini se okumak sûretiyle olan kekemelikler daimî olan özürlerle misal teşkil eder. (96)

B) İmamlığın kemâl şartları:

Mescidlerin sadece ibadet mahalli olarak düşünülmemesi gerektiği, bu düşüncenin düzeltilmesi icap ettiği zâhirdir. İmamın da işi yalnızca namaz kıldırma ve hutbe okumak olmamalıdır. Onun, içinde bulunduğu muhitte bunların dışında önemli vazifeleri olmalıdır. İçlerinde yaşadığı büyük veya küçük topluluğun tenvir edilmesi, İslâmî terbiyesi, imamın görevleri cümlesindedir. Bu da devamlı toplantılar yapıp konferanslar yaparak hizmeti mescid dışına taşımakla olabilir.

Bilhassa müslümanların, asrımızdaki karşılaştığı bâtil fikirler üzerinde durulmalı ve bunlar karşısında İslâmın görüşü nakledilmelidir.

İmam, çevre halkı ile çok samimi olmalı, tam bir kardeşlik havası içinde bulunmalı ve bu havayı teneffüs ettirmelidir. İnsanların müşkilâtlarına ve hallerine âşina olmalı, onların dertlerine deva armalıdır.

Bilindiği gibi câmide üç makam mevcuttur: mihrab, minber, kürsü.

(96) bk. Mehmed Zihni, Nimet-i İslâm, Kitabü's-salât, s. 192-196.

Bunların her birinde vazife görebilmenin zorunlu kıldığı bazı temel esaslar vardır. Mihrab: «Biz bugünkü teşkilâta göre, mihrabı işgal eden zâtın umûmî durumunu gözden geçirelim. Önce selâtin câmileri ile büyük şehirlerde ulu câmilerin imamet vazifesini ifâ edeceklerine âzami itinaı göstermek lâzımdır. Sesi gür ve güzel, kı-râat ve tecvidi düzgün ve bilgisi cemâatin ibadete müteallik sorularını cevaplandırabilecek kudrette, temizlik ve intizama çok dikkatli, mubâlâtsizliği olmayan vakur zevât arasından dikkatle seçilmelidir. Her ne kadar bu evsaf bütün imamlar için gerekli ise de, memleket çapında belki buna her zaman imkân bulunamaz. Bu takdirde ruh-satlara doğru gidilebilir.» (97)

Mihrabı dolduran zâtın, muntazam olarak beş vakit namazı kıldırmanın dışında ikinci derecede mesûl olduğu husus câminin temizliğidir. Şahıs ve malzeme yönünden devlet tarafından verilenler kâfi gelmiyorsa, cemâate müracaatı lâzımdır. (98)

2 — **Minber ve hatib:** İslâm'da cuma namazının büyük bir ehemmiyeti vardır. Bu namaz sayesinde müslümanlar haftada mutlaka bir defa toplanırlar ve okunan hutbeyi dinlerler.

Hutbede, dîni ve içtimâî mevzular ele alınır, bir hafta içinde cemiyette cereyan eden hadiseler karşısında toplumun alması gereken tavır belirtilir. İslâm ve Kur'an gözü ile hayata nasıl bakılması gerektiği öğretilir. Allah ve Resûl'ünün emirleri tebliğ edilir.

Mescidlerde her seviyeden insan bulunacağına göre, okunan hutbelerin çok tatminkâr olması gerekir. Bu ise hatibin şahsî kabiliyeti, İslâmî meselelere derin vukûfu ve umûmî kültürü sayesinde mümkün olur. Dolayısıyla, büyük câmilerde yerine göre hatibliği imamlıktan ayırmak icabeder.

«Hatipliğin inkişâfı imamlığın inkişâfı ile muvazi olmuştur. Abbâsî halifeleri artık muntazam bir şekilde hutbe okumaz olunca, dîni sahada bilgi sahibi olanlar bu vazifeye getirildi.» (99) Umûmiyetle kadılar hatiblik vazifesini de görürlerdi.

«Daha sonraları büyük câmilerde bir çok hatib bulunurdu; bunlar sıra ile hutbe okurlardı... Hatib, çok defa, bilhassa küçük câmilerde ve bazen de büyük câmilerde aynı zamanda imam idi.» (100)

(97) Dîn ve Cemiyet, s. 111-112.

(98) göst. yer., s. 112.

(99) İA, VIII, s. 82, stn. 1.

(100) İA, VIII, s. 82, stn. 2.

3 — **Kürsü ve vâiz:** Kürsü; ta'lim, irşad ve telkin malkamıdır. Vâizlerin de diğer görevliler gibi, ameli ilmine uygun, umûmi kültürü diğer münevverlerden farksız ve halkı hissinden ziyade, fikrine hitabeden, onları maddi ve manevi işlerde daima harekete sevkeden ehil kimselerden seçilmesi asıldır. (101)

Efendimiz eshâbına mescidde vâz etmiştir. Bu âdet o zamandan bu yana devam edegelmiştir. Hutbe birtakım kayıt ve şartlara tâbi olduğu halde, kürsü konuşması daha serbesttir. Buradan mü'minlere pek çok meseleler aktarılabilir. İslâmın hükümleri mümkün olan bütün deliller ile isbata çalışılır.

İmam, hatib ve vâiz insanları Allah'a çağırان şahıslar demektir. Bunlar hak davetçileridir, mürşid ve mürebbidirler. İmam ise aynı zamanda hem vâiz, hem de hatibdir. Bundan dolayı imametın kemâl şartları, aynı zamanda vâizlik ve hitabetin şartlarıdır.

Hakka davet eden bir kimse olmak; insanlara Allah'ı tanıtan, doğru olan İslâm akidelerini gönüllere eken, toplumun gidişâtını maddeden mânâyâ çeviren, her çeşit bâtıla karşı İslâmı müdafaa eden bir kul demektir.

Bu ağır fakat çok ulvî vazifeyi yapabilmek için lâzım olan en mühim şartlar şunlardır.

1 — Hitap ettiği milletin dilini en güzel şekilde bilmek. Bize göre bu, Türkçedir.

2 — Kur'an dili olan Arapçayı öğrenmek. Bunun asgari derecesi ise temel eserleri anlayacak seviyeye gelmektir.

3 — Allah'ın kitabını ezberlemiş olmak. Hak yolcusu, (msl, imam) Kur'an'a bağlıdır. Onu ezberler, mânâsını anlar ve tefekkür eder, güzel kırâat eder. Her gün ondan bir miktar okur. Her mevzu-ya delâlet eden âyetleri göz önünde bulundurur.

«Ebû Saïd el-Hudrî (R.A.)'den rivayet edildiğine göre Resûlullah (S.A.V.) Efendimiz şöyle buyurmuştur: İbadetten gözlerinizin hissesini verin. Ya Resûlallah! onların ibadetten nasibi nedir? (buyurdu ki), Mushafa nazar etmek, onu tezekkür etmek (mânalarını düşünmek), ondaki acib (haber) lerden ibret ve ders almak.» (102)

4 — Hakkı tebliğ eden şahıs, Allah Rasûlünün sünneti, yani hadisleri ile hemhâl olması lüzûmunu da bilmelidir. Sünneti ihtiva eden kitapların mühim olanları da şunlardır: Sahih-i Buhârî, Sa-

(101) Din ve Cemiyet, s. 119.

(102) Risâlet el-Mescid, s. 561.

hîh-i Müslim, Tirmizi'nin câmii, Nesâî, Ebû Dâvûd ve İbn-i Mâce'nin Sünenleri.

5 — İslâm tarihini, hasseten Resûl-i Ekrem'in hayatını bilmek.

6 — Bütün davranışları ile örnek olmak. Böyle olunca kalbler kendine yönelir.

7 — İslâm fikhını okumuş olmak. Fıkhın menşeyini, delillerini, bilhassa ibadet, muamelât ve âile hukukunu öğrenmeli ve öğretmelidir.

8 — Tecrübeye dayanan müsbet ve akli ilimlerin bilinmesi tâli bir mesele olmayıp, cemâati muayyen istikâmetlere tevcih için bunlara da şiddetle ihtiyaç vardır. Meselâ; astronomi, tabiat, kimya, nebâtât ve hayvânâta dair olan ilimler din âliminin meçhuli olmamalıdır.

9 — Bugün şark lisanlarının dışında, batı dilleri ile yazılmış pek çok dini eser mevcuttur. Gerek bunlardan istifade ve gerekse lüzûmunda bunlara cevap verebilmek için en az bir garb lisanının bilinmesinde fayda vardır. Öte yandan İslâmı yabancılara aktarmak için buna yine ihtiyaç hasıl olduğu meydandadır.

10 — Âlem-i İslâmın coğrafyası, onların halleri ve maddî yapıları bir imamın ve benzerlerinin muttali olması lâzım gelen mevzûlar cümlesindedir.

11 — İrşad usûlü ve tevcih yollarını beklemek ise ihmâlî mümkün olmayan bir şarttır. İslâm dışı olan cereyanların inkişafını takip etmek. İslâmı nasıl nakletmek gerektiği hususunda bir fikir verir. (108)

4 — Müezzin: Medine'de Peygamberimiz'in iki müezzini vardı. Bunlardan biri Bilâl b. Ribâh, diğeri de İbn-i Ümm-i Mektum idi. Bunlar sıra ile görev yapmakta idiler. (104) sonuncusu âma idi. (105)

«Mağrib câmilerinde VIII. asırda her câmide dört müezzin bulunuyordu ve bunlar namaz esnasında câmiin muhtelif yerlerinde dururlardı. El-Ezher câmiinde el-Hâkim zamanında, her biri ayda üç dinar maaş alan 15 müezzin var idi. 1900 yıllarına doğru Medine'de Efendimiz'in câmiinde, 50 müezzin, 26 müezzin yardımcısı var idi. Müezzinler umûmiyetle körlerden seçilirdi.» (106)

(103) bk. ayn. esr., s. 559-563.

(104) İA, VIII, s. 85, stn. 2.

(105) Buhârî, Ezân, bâb 11; Ebû Dâvûd, Salât, s. 127.

(106) İA, VIII, s. 86, stn. 1.

Bugün memleketimizde bazı câmilerin müezzin adedi fazla kabul edilmektedir. Sultanahmed, Fatih ve Süleymaniye câmileri gibi yerlerde yedi sekiz müezzin ve üç-dört kayyımın bulunması vazifenin selâmeti yüzünden şarttır. Bunların görevleri hafif görülürse (murat müezzinlerdir) kendilerinden Kur'an kursu hocası gibi istifade edilebilir. Günde üç saat kadar ta'lim ve terbiye işi ile uğraşabilirler.

Şüphesiz ki, müezzinlik kıymetli bir hizmettir. Bu mevzuda Resûl-i Ekrem'den şöyle bir hadis-i şerif rivayet edilmiştir:

«Müezzinler, seslerinin ulaştığı yere kadar mağfiret olunurlar (yani Allah mağfiretini tamamlar). Canlı ve cansız her şey ona (lehte) şahitlik eder. Cemâate iştirak edene, tek başına kıldığı namazdan yirmi beş kat fazla sevap yazılır, iki namaz arasındaki günahları bağışlanır.» (107)

Mescidlerde müezzinlerden başka bir de muvakkit bulunurdu. Bazan baş-müezzin bu vazifeyi de görmekte idi.

5 — Hademeler: Câmide görevli kayyımlar da vardır.

«Ebû Hüreyre'den rivayete göre siyah bir adam (zenci) veya kadın Mescid-i Nebî'nin temizliğini yapmakta idi ve sonra öldü. Bir müddet sonra Nebî (S.A.V.) onu sormuştu. Öldü dediler. Keşke onu bana bildirseydiniz. Bana (o erkek ve kadının) kabrini gösterin dedi. Hemen kabrine gitti, üstüne (cenaze) namazı kıldı.» (108)

Kudüs câmiinde 300 yılına doğru en az 140 hademe var idi. (109)

Büyük câmilerde, umûmiyetle, çok sayıda hademe, bilhassa bevab, farraş ve sucular bulunurdu.

5 — Lâyıha: Bir kitapta «Medresetü'l-eimme ve'l-Hutaba» başlığı altında şu bilgiler verilmektedir:

«İmam, hatip ve müezzin yetiştirmek üzere 1329 (1913)'te tesis olunmuş bir mesleki mekteptir. Osmanlılarda İmamların cemiyet hayatındaki rolleri büyüktür. Meselâ; bir imam câmideki vazifesinin dışında şu gibi işleri be resmen yapardı:

I — Bulunduğu mahallin ahlâk zabıtası memurluğu.

II — Mahallenin nüfus ve tapu kaydını tutmak.

III — Evlenme ve boşanma işlerini tanzim etmek.

(107) Ebû Dâvûd, Salât, s. 123.

(108) Buhârî, Salât, bâb 72.

(109) İA, VIII, s. 86, stn. 2.

IV — Devletin o mahalle halkına ulaştıracağı emir ve tebliğlere vasıta olmak.

V — Defn-i emvât müsaadesi vermek (1254 senesine kadar). Medresetü'l-eimme ve'l-l-Hutabâ'nın iki kısmı vardır.

1. Kısım: İmam ve hatipler kısmı. Bu kısımda okunan dersler:

Kur'an-ı Kerim nazariyatı, Kur'an-ı Kerim tatbikatı, malûmat-ı kanuniyye, ilm-i kelâm, ahkâm-ı nikâh ve talâk, hitabet-i arabiyye nazariyat ve tatbikatı, Türkçe hitabet, ahkâm-ı ibadet.

2. Kısım: Ezan ve ilâhi bölümü. Bu bölümde tedris olunan dersler:

Kur'an-ı Kerim nazariyatı, ezan ve ilâhi nazariyatı ve tatbikatı idi. (110)

ZAMANIMIZDA MESCİDLERİN DURUMU

1 — Umûmî Manzara: Mescidlerin hali, dün olduğu gibi bugün de şeklen ve rühen farklıdır. Efendimiz ve hulefâ-i râşidin devrinde yaygılarının ve binasının basit olmasına rağmen mescidlerde büyük hizmetler yapılırdı. Câmilerin ehemmiyeti, bu şekilde bir müddet daha devam etti. Bu zamanda mabedlerin maddî imarı arttı. Mescidler ibadet, tâatla ve insanları müsbet hareketlere tevcih etmesi cihetleriyle mâmur idi. Bu iki çeşit imarın fazileti hakkında müteaddit âyet ve hadisler vârid olmuştur.

Bunların bir kısmı daha önce âit olduğu yerde geçmişti. (111)

Günümüzde umûmiyetle mescidlerin binasına, bezemelerine, nakışlarına ihtimâm edilmektedir. Fakat asli yönü unutulmuştur. Hatta vaktiyle öyle oldu ki, mescidler altın yaldızlı, süslü ve debdebeli bir tarzda yapılmaya başlandı. Neticede, bazı heyetler ve münasebetler için açılan, içinde namaz kılınmayan müzeler hâline geldi (112)

Şurası bir gerçektir ki, sadece maddî, imar, manevî imar olmaksızın hiç bir mânâ ifade etmez. Çünkü İslâm şekle fazla kıymet ver-

(110) Osman. Öztürk, I — Osmanlılarda askeri teşkilât ve ordu. II — Amme hizmetleri (Yaykur açık yüksek öğretim dairesi, Yüksek İslâm Enstitüleri dışardan bitirme Sınıf: I, İslâm Türk medeniyeti tarihi, s. 150, Ankara 1976.

(111) bk. burada, 11-14

(112) bk. Risâlet el-mescid, s. 115

mez. Bilâkis ruh ve mânâya değer verir. Hatta şekli bir şeyi tasvib eder medhederse, bundan ancak ruh ve hakikate bir yol bulmayı ister. Bundan ötürü Allah Teâlâ kâfirlerden mescid yapma ehliyetini kaldırdı ve tevbe sûresinde şöyle buyurdu:

«Allah'a eş koşanların, kendi küfürlerine bizzat kendileri şahid iken, Allah'ın mescidlerini imâr etmelerine (ehliyetleri) yoktur. Onların (hayır nâmına) bütün yaptıkları boşa gitmiştir ve onlar ateşte ebedî kalıcıdırlar.» (*)

Efendimiz süslemeye isrâfa gitmekten ve mescide yapılan lüzumsuz masraflarla öğünmekten yasaklamıştır.

«İnsanlar mescidler hususunda birbirlerine karşı iftihar edinceye kadar kıyamet kopmaz.» (**)

Mescidler zamanla bütün vazife ve fonksiyonlarından soyuldu. Sadece muhlislerin duâ ve ibâdet ettikleri yer hâline geldi. Bunların içtimâî cephesi ise tamamen unutuldu. Ekserisi kabristana döndü. Bugün câmileri emekliler, yaşlılar ve işi olmayan kimseler doldurmaktadır.

Zamanımızın câmi hizmetleri de mabedlere gerekli ihtimamı göstermemektedirler. Verilen vâazlar, okunan hutbeler sadra şifa verir durumda değildir. Temizlik noksandır.

Milletin evlâdını dalâletin bütün çeşitleri sarmışken, bunlara lüzumlu ve kuvvetli reddiyeleri ihtiva eden hutbe ve ders mevzûları mescidlerde yer almamaktadırlar. Oysa bâtil cephesi bütün silâhlarını, topyekûn imkânlarını kullanmaktadır. Bizler ise elde mevcut sermayeyi bile değerlendirememekteyiz.

2 — Mescidlerin tesirlerinin azalma sebepleri: İki esaslı âmil vardır:

A) «Müslümanların her sahada gerilemeleri, tembellikleri, ulvî ve ebedî olan vazifelerine ihtimam göstermemeleri, körükörüne kâfir devletlerin âdetlerine uymaları.

B) Düşmanların gizli ve açık İslâma ve mescidlere darbe vurmaları, bu hususta her metodu kullanmaları, gençliği câmilerden uzaklaştırmak ve kalblerinde soğukluk meydana getirmek için bazı din adamlarının hallerini husûsî olarak, bütün müslümanların durumlarını da umûmî olarak istişmar etmeleri, şarkta ve garbda ilerleme ve teknolojinin dinden uzaklaşmak sayesinde olduğunu izah

(*) 1. Tevbe, 17.

(**) Ebû Dâvûd, Salât, s. 106

etmek istemeleridir. (İslâm düşmanlarına göre) müslümanların düşmelerinin ve medeniyet kervanından geri kalmalarının yegâne sebebi dindir. Bundan sonra (İslâma zıt olanların) bu hususları gerçekleştirmek maksadiyle gazeteleri, mecmua ve kitapları ve bütün ilân vasıtalarını, müslümanları ruh ve hayat merkezlerinden uzaklaştırmak hususunda kullanmak üzere, dahilde ve haricde bazı imkânlar ve şahıslar satın almaları» gibi sebepler gelir. (113)

ASRIMIZDA MESCİD İÇİN YAPILMASI LÂZİM GELENLER

(Bazı temenni ve teklifler)

Mescidlerin celbedilen haklarını vermek, geçmişte olduğu gibi, ta'lim ve tevcih görevini (rolünü) iâde etmek zorundayız. Onları yine insanları birbirine bağlayan maddî ve ruhi merkezler haline getirilmeli, kalbleri ve bedenleri cem etmelidir. Bu neticeye ulaşmak bazı şartlara riâyetle mümkündür. Bunlar üç kısımda toplanabilir.

A) Mescide taallük eden şartlar:

1 — Cenb-ı Hak arzın tamamını mü'minler için mescid kılmıştır. O halde her müessesede namaz kılmaya elverişli bir yer yapılmalıdır. Mektepleri, bütün çalışma yerlerini, içtimâî müesseseleri mescid haline getirmelidir. Böylece her yerde Allah'ın emirlerini yerine getirmek mümkün olur.

Büyük şehirlerde, bazı semtlerde yeteri kadar câmiye rastlanmamaktadır. Yorucu olan şehir hayatı ve havası, fertlerin uzak yerlere kadar gidip cemâatle namaz kılmalarına mâni olmaktadır. Bundan ötürü uygun görülen her yer ve semte câmi yapılması içtimâî bir zarûrettir.

2 — Mescidleri bütün bid'atlardan temizlemelidir. Bu bid'atlar, namazlara, cemâatle namaz kılmaya, cuma namazına taallük edebilir. Bu meyanda hurâfe ve ehline de câmilerde yer verilmemelidir. Bu maddenin kısaca anlamı fıkıh kitaplarına göre hareket edilmesi gerektiği hususunu hatırlatmaktır. Cemâatle namazdan maksat da ibadet ve tâatı aslına uygun olarak yapılmasını sağlamaktır.

3 — Mescid ve müştetilâtına onun havasına uygun kısımlar hazırlanmalıdır. Bunlardan mescid için zarûri olanlar vardır. Bir yönüyle mescidler müslümanların mektepleridir. O sebeple câmilerin

(113) Risâlet el-mescid, s. 116.

civarına kütüphaneler yapılmalı veya bir odası kitaplık haline getirilmelidir. Bunların ikisi de mümkün olmadığı takdirde lüzumlu ve faydalı kitapları alabilecek bir kitap dolabı câmide yer almalıdır. Zira her şahsın evinde kendine yetecek kadar kitabı olmayabilir.

Yine câmî çevresinde ve dahilinde bir konferans salonunun bulunması, garîbler ve misafirler için bölümlerin olması maslahata aykırı değildir.

4 — Kadınların mescidlerde bulunabilmeleri için İslâma uygun yerler hazırlanmalı. Bu da onlara câmide husûsî mahfeller hazırlamakla mümkün olur. ⁽¹¹⁴⁾ Resûlullah (S.A.V.) kadınları mescidlerden menetmezdi. Çünkü kadınlar (cemiyetin yarısı) ve erkeklerin benzeridirler. Nitekim Resûlullah (S.A.V.) şöyle buyurmuştur: «Kadınlarınızı mescidlerden menetmeyiniz, bununla beraber evleri onlar hakkında daha hayırlıdır.» ⁽¹¹⁵⁾

Onları mescidlerden ve oralarda yapılan derslerden menetmek, din hususunda milletin yarısını cehâlete itmek olur. Bize gereken onların mescidlerde ve vâazlarda bulunabilmeleri için icabeden şer'i şartların hepsini hazırlamaktır.

Kadınlar günümüzde bilhassa vaaza ne kadar da muhtaçtır! Zira aralarında bid'atler, aklın ve dinin kabul etmediği kötülükler, hurâfeler, kocalarına muhalefet gibi sayılamayacak kadar yasaklar yayılmıştır. ⁽¹¹⁶⁾

5 — Mescidler gençlere sevdirmelidir. Çocuklar, câmilere gitmeleri için teşvik edilmeli ve bu hususa çok ihtimam gösterilmelidir. İslâm, çocuklar ve gençlerin terbiyesi ve yetiştirilmesi üzerinde çok titiz davranılmasını ve buna fazla ihtimam gösterilmesini tavsiye eder. Bunun sebebi şudur: Küçükler geleceğin büyükleri ve yarının teminâtıdırlar. Onları sokağa terk etmek, mescid nimetinden mahrum etmek câiz değildir. Zira mescid; Allah'ın evi, mü'minlerin manevî sığınağı ve ilim irfan yuvasıdır.

Çocuklar Resûlullah (S.A.V.) devrinde mescide gelirlerdi. Efen-dimiz onlarla ilgilenir, şefkat gösterir idi. Bugün mescidlerde çocuklara yapılan muâmele ise gayet katıdır. Bununla da İslâmın emrine uyulduğu zannedilir.

Mâbedlerden atılan veya getirilmeyen gençlerin gideceği ve oylanacağı pek çok kötülük yerleri mevcuttur. Câmî cemâati ve görev-

(114) bk. burada, s. 31.

(115) Ebû Dâvûd, Salât, s. 134.

(116) Risâlet el-mescid s.

liler çocuklara öfkelenmez ve onların hatalarını münasip lisanla hatırlatırlarsa netice müsbet tecelli eder.

6 — Mescidlerde vazifenin selâmetle yürütülmesi için meşrûatların bulunması şarttır. Pek çok görevliyi vazife ve câmiye bağlayan meskenlerdir. Büyük şehirlerde çok sayıda câminin görevlilere âit evleri satılmış veya işgal edilmiştir. Bunların istirdadı cihetine gidilmeli veya yerine yenileri yapılmalıdır. Evleri olmayan câmiler öksüz çocuklar gibidir, atlama taşı mesâbesindedir.

7 — Câmiler çok temiz tutulmalı ve onarımları ihmal edilmemelidir.

8 — Mescidler her namaz vaktinde açık tutulmalıdır.

9 — Eskiden olduğu gibi câmilere vakıflar tahsis edilmelidir.

B) Câmiddeki görevlileri alâkadâr eden maddeler:

1 — Bunlar, imamlar, hatipler, vâizler ve müezzin-kayyımlardır.

Câmide hizmet edenleri seçerken, şartlara hâiz olanlar ve güzel ahlâk sahibi bulunanlar tercih edilmelidir. Bu seçme işinde tesir altında kalmak ve adam kayırmak, İslâma zarar vermek demek olur.

İlim, ahlâk ve ibadet sahibi olan bir kimse, güzel örnek olur. Uhdesindeki görevi bihakkın yerine getirmeye çalışır. Elan, mescidlerin mes'uliyet duygusu ile dolmuş kimselere çok ihtiyacı vardır. (117)

2 — Cuma hutbelerinde kâmil bir ihtimam gerekir. Hutbeler, her türlü mevzûu içine alır. Gerek hazırlanması, gerek takdimi ayrı ayrı şartlara tâbidir. Hatiplik ihdası bir zarûretten doğmuştur.

3 — İmamlar mihrab ve minber görevlerinin yanısıra Kur'an ta'limi ve cemâate dini bilgiler vermek vazifesi ile de kendilerini sorumlu tutmalıdırlar. Bir imam günde en az bir defa cemâatin huzuruna çıkıp onlara ders vermelidir. Hatta lüzum hasıl olursa sabah, öğle, ikindi ve yatsı namazlarından önce veya sonra câminin bir tarafında müddeti yarım saati geçmemek üzere halka bazı İslâmî ilimleri öğretmek faaliyetinde bulunabilir. Mescidler ancak bu tarzda mektep hüviyetini kazanırlar.

Sabah akâid, öğlen vaktinde tefsir, ikindiden fıkıh ve yatsıda da hadis okutabilir. Bunlar teşkilâtın gösterdiği kendi dilimizdeki eserlerden de olabilir.

(117) bk. burada s. 30-34.

İmamların başlıca vazifeleri, şunlar olmuş oluyor:

- a) Beş vakit namazı kaldırmak.
- b) Cuma, bayram hutbelerini okumak.
- c) Ta'lim-tedris, vâz ve irşad görevinde bulunmak.
- d) Diğer dini toplantı ve merasimleri yönetmek.

C — Diyanet İşleri Başkanlığını ilgilendiren hususlar:

Hiç bir teşkilât idaresiz yürüyemez. Bir merkeze bağlı olmadan birliği temin etmek mümkün değildir. Her ne kadar câmide görev yapanların kontrolü, vicdanları ve imanları olması gerekirse de tahkikat mevzuu olacak meseleler ara-sıra da olsa bulunacaktır. Câmi-deki hizmetlerin yapılıp yapılmadığı takip edilecektir. Bu işi de Diyanet; müftülükler, murakıp ve müfettişler vasıtasıyla yapmaktadır.

Bu son bölümde - teşkilâta teklif olarak - bazı maddeler sayılarak bahse son verilecektir.

Câmilerden beklenen neticelerin alınması için şu noktaların da gözden kaçırılmaması icâbeder:

1 — Nakil tayinde liyâkat esas olmalıdır.

2 — Büyük câmiler ayrı bir ehemmiyet arz eder. Buralarda görev yapacak imamların kırâat ve hitâbete ehil olmaları şarttır. Bir mahalle câmiinde hitabeti güzel bir imam, bir selâtin câmiinde de kırâati düzgün bir imam bulunabilir. Bu takdirde, cuma görevlerini değiştirmeleri faydalı bir davranış olur.

3 — Câmilerdeki kıdem esâsı tahsile göre ayarlanmalıdır. Bu ilme hürmet ve tahsile teşvik eder. İçtimâî hizmetler yönünden de hayırlı neticeler verir.

4 — Baş-müezzinlik ya lağvedilmeli veya ezan, ikâmet ve te-mizlik görevlerinden muaf tutulmamalıdır. Bir câmide bazan iki imam üç müezzin bulunabiliyor. Bunlardan birisi baş-müezzin ola-cağına göre, diğer iki üzerinde sırası ile üç âmir bulunmuş oluyor. Halbuki sâdece baş-imamın kontrolü kâfi gelebilir.

5 — Cemâatle arası açılmış görevliler yerlerinden alınıp uygun yerlere nakledilmelidir. Bundan cemâati haklı kılacak sebepler ol-malıdır.

6 — Birbiri ile anlaşamıyan şahısların aynı câmide kalmaları da sakıncalıdır. Çünkü hizmet aksar.

7 — Liyâkatini kaybetmiş, meslek âdab ve erkânna hareketle-rini uyduramıyan din görevlileri mutlaka görevden alınmalıdır. Fa-

kat bunun beyyinelerle sabit olması zârûridir. Teşkilâtta gerekli ayıklama yapılmazsa İslâmî faaliyetler tesirsiz kalır.

8 — Bir memurun hizmette şevkli olabilmesi kendini emniyette hissetmesine ve takdir edilmesine bağlıdır. Esâsen ceza ve mükâfat her davranışın temelini teşkil eder. Görevli ezilmemeli, şahsiyeti zedelenmemelidir. Müftülük memurları ekseriyetle câmideki görevlilere hoş davranmamaktadırlar. Öyle memur ve mutemedler vardır ki, bunlara maaşın kademe ve derecelerini sormak bile mümkün değildir.

Devlet tarafından tedâvi imkânları din görevlilerine de tanındığı halde, memurların şiddetinden kendini hastahaneye sevkettiremeyen nice imam ve müezzinler mevcuttur.

9 — Bütün câmilerde yeknesaklık temin edilmelidir. Delillere dayanan ihtilâflar zarar vermez. Yeter ki, fıkıh ve sünnetten yeri gösterilebilsin. Bugün her câminin kendine mahsus bir havası vardır. Aynı mezhepten oldukları halde aralarında davranış birliği yoktur.

10 — Asrımızda câmilerden nasıl istifade edileceği meselesi bunun tayin ve tesbiti ilk plânda teşkilâtı alâkadar eder. Bu itibarla câmi görevlileri yönetmeliği tadil edilip gerekli düzeltmeler yapılmalıdır.

11 — Diyanetten ve mescidlerden beklenenlerin tahakkuku, merkez teşkilâtının kin, intikâm ve menfaate dayanan günümüz politikasının üstünde tutulmasına bağlıdır. Siyasi dalgalanmalar, diyanet câmiasına tesir etmemelidir. Hizmetlerin istenilen seviyede yürütülmesi istikrara bağlıdır.

BİBLİYOGRAFYA VE KISALTMALAR

Abdu'r-rahman Cezeri, K. El-Fıkh ale'l-mezahib el-erbe a, I-IV, Kahire.

Ahmed Naim ve Kâmil Miras, Sahih-i Buhâri muhtasarı Tecrid-i sarîh tercemesi, I-XII, Ankara 1970.

Ali Murad Daryal, Okul-câmi, (İslâm medeniyeti mecmuası, 1969, sayı 19, s. 118-19); Câmi sosyolojisi ve psikolojisi üzerine bir deneme, (ayn. esr., sayı 23, s. 15-17; sayı 24, s. 24-27).

Buhâri, bk. Ebu Abdillâh Muhammed.

Burhan ed-din, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebu Bekr Abd el-Celil el-Fergâni, el-Merginani, el-Hidaye Şerhu Hidayet el-mübtedi, I-IV, Mısır (et-tab at el-ehire).

Cemâl ed-din Ebû Muhammed Abdullah b. Yusuf el-Hanefi ez-Zeyle i, Nasb er-riye li-ehadis el-Hidaye, I-IV, (yer ve tarih yok).

Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhari, es-Sahih, Matbas-ı âmire, 1237.

Ebu'l-berakat Abdullah b. Ahmed b. Mahmud en-Nesefi, Medarik et-tenzil ve haksik et-te'vil, I-IV.

Ebu Davud Süleyman b. el-eş as b. İshak es-Sicistani, Sünen, Mısır, 1952 (1371 h.)

Ebu Samid Muhammed b. Muhammed el-Gazali, ihya ü ulumi'd-din, I-V, Kahire, 1967 (1387 h.).

Ebû'l-Kasim Carullah Muhammed b. Ömer ez-Zemahşeri el-Hvarzmi, el-Keşşaf, I-IV, 1966 (1385 h.), Mısır. el-Fıkh ale'l-mezahib el-erbe a, bk. Abdurrahman Cezeri.

Hakses: Abdullah Yılmaz, Mescid-i Haram, (Hakses mecmuası, 1977, sayı 155, s. 8-11).

Hidaye, bk. Burhan ed-din Ebu'l-Hasen.

Imda ed-din Ebu'l-Fida' İsmail b. Kesir, el-Kuraşi ed-Dimaşki, Tefsirü'l-Kur'ani'l-azim, I-VII, 1970 (1389 h.), Beyrut.

İA: İslâm Ansiklopedisi, İslâm âlemi tarih coğrafya, etnografya lügati, İstanbul, 1940. v.d.

İbn-i Kesir, bk. İmad ed-din Ebu'l-Fida'.

İhya, bk. Ebû Hamid Muhammed.

Hadâiku's-şakâik ve Hadâiku'l-hakâik'te Bulunmayan Ulemâ Hakkında Notlar

Dr. Câhid BALTACI

İslâm dünyasındaki tabakât ve terâcim-i ahvâl kitapları te'lifi geleneğine uyarak Osmanlılarda ilk eser veren, Taşköpri-zâde İsmâ müddin Ahmed Efendi'dir. Gerçi Bursalı Lâmiî Çelebi (v. 932/1525-26), 927/1520-21'de İran şâirlerinden Mevlâna Câmî'nin «Nefehâtü'l-üns»-ünü Türkçeye tercüme ederken sonuna Anadolu meşâyihinden bazı zevâtın hal tercemelerini de ilâve etmişti. Anadolu Türk Edebiyatı sahasında telif edilmiş ilk tezkire olarak bilinen **Sehî Tezkiresi** de 945/1538-39 tarihinde yazılmış ve bizde ulemâ terâciminden bahsedilen ilk eserlerden sayılmıştır. Bunlardan başka Taşköpri-Zâde'ye kaynak olacak bazı eserlerin de mevcûdiyeti muhakkaktır. Bununla beraber İsmâ müddin Ahmed Efendi'nin eserinin mukaddimesinde söylediği gibi Arap ve Fars ulemâ ve âyânının menâkıbı çoktan zapt edildiği halde Osmanlı ulemâsının menâkıbı zaptedilmemişti.

Taşköpri-zâde'nin «faziletler gülistanının menkıbelerini, medihlerini ve millet-i Hanefiyye-yi nu'mâniyye gülşeninde toplanan maarif nurları çiçeklerinin şerefli ahvâlini» ihtivâ etmesinden dolayı **Şakâiku'n-nu'mâniyye** adını verdiği eser, arapça olup ulemâdan 371, meşâyihden 150 olmak üzere Osmanlı devletinin te'sisinden 965/1557-58 tarihine kadar 521 zevâtın hal tercemelerini vermektedir. Eserde Osman Gazi'den başlamak üzere Kanûnî Sultan Süleyman devrine kadar her pâdişahın saltanat devrindeki ulemâ ve meşâyihin hal tercemeleri vefat tarihleri esas alınarak verilmiştir.

Te'lifi biter bitmez büyük bir rağbete mazhar olan Şakâiku'n-nu'mâniyye'nin kısa zamanda bir çok kimseler tarafından istinsah edildiği görülmektedir. Atâî'nin kaydına göre eserin telifinin itma-

mi sırasında hayatta bulunan ve Emir İakâbı ile anılan Muhammed Şerif (v. 982/1574-75) Şakâik istinsâhını âdet hâline getirmiş ve bununla geçimini temin etmişti. Bugün sâdece İstanbul kütüphânele-
rinde yetmişe yakın ve dış memleketlerdeki kütüphânelerde altmışa yakın nüshaları bulunan Şakâik nüshaları da bize, bu eserin ulaştığı rağbeti göstermektedir.

Şakâik, sadece arapça bilen medrese câmiasında rağbet bulmamış, arapça bilmeyen dış muhitte de alâka ile karşılanmıştır. Bu yüzden intişârının daha ilk senelerinde türkçe tercümesine ihtiyâç duyulmuştur. Şakâik'in ilk türkçe tercümesi, daha müellifin sağlığında Âşık Çelebi (v. 979/151-72) tarafından yapılarak müellife takdim edilmişti. Belgratlı Muhtesib-zâde Muhammed Hâki (v. 975/1567-68)'de, müellifin sağlığında İstanbul'a gelerek onun müsâdesini almış ve 968/1560-61'de «Hadâiku'r-reyhân» adıyla tercümeyi ikmâl etmişti. Daha sonra 972/1564-65 tarihinde Derviş Ahmed adında birisi tarafından, II. Selim devrinde Seyyid Mustafa adında başka bir kimse tarafından, 995/1586-87'de Edirneli Mehmed Mecdi (v. 999/1590-91) tarafından ilâvelerle birlikte, 998/90'da İbrâhim b. Ahmed Âmâsi ve 1098/1686-87'de Muhammed b. Yusuf Çerkes tarafından türkçe tercümeleri yapılmıştır. Bunların dışında mütercimi bilinmeyen Şakâik tercümeleri de bulunmaktadır.

Metni ve tercümeleri rağbet bulan Şakâik'in telhislerine de i'tibâr edilmiştir. Mektûbizâde Abdül-aziz Efendi (v. 1279/1862-63), Nev'i-zâde Atîf ve Uşşaki-zâde İbrâhim zeyillerini de telhis maksadıyla evvelâ Şakâik'i telhis ederek işe başlamıştı. Atâi zeylini telhis eden başka bir zâtın Şakâik'e de bir telhisinin bulunduğu, «Müntehabât-ı Zeyli Atâi»nin başındaki kayıttan anlaşılmaktadır.

Taşköpri-zâde'nin Osmanlı câmiasında açtığı biyografik eser yazma çığırını, kendisinden sonra da bir çok müellifin hevesi oldu. Daha Taşköpri-zâde'nin sağlığında telif edilmeye başlanan Şakâik zeyilleri, Osmanlıların son devrine kadar devam etti. Şakâik'e ilk zeyli, Şakâik'in ilk mütercimlerinden Âşık Çelebi yazdı. Arapça olarak yazdığı bu zeyilde Âşık Çelebi, Taşköpri-zâde'nin bıraktığı yerden II. Selim devri ortalarına kadar, yani 976/1568-69 senesine kadar 42 zâtın hâl tercemesini yazmıştır. Daha sonra Uzun Bâli-zâde Ali Manik (v. 992/1584) (Âtîf Efendi kütüphanesi nr. 1901'deki Şakâik zeylinde «eşşehir bi Manik., denilmektedir.), Taşköpri-zâde'nin bıraktığı yerden kendi zamanına kadar, yani 968-991/1560-1583 tarihleri arasında yaşayan ulemânın hâl tercemelerini «el-İkdu'l-man-

zûm fi zikri efâdül'r-rûm» adını verdiği arapça eserinde bir araya topladı. Bu eser, daha sonra İbrahim b. Ahmed tarafından Türkçe'ye tercüme edildi. Bundan sonra İştibli Hüseyin Sadri (v. 993/1585), Muhammed b. Mustafa, Lütfi Beyzâde (v. 995/1586-87), Saçlı Emir-zâde Abdu'l-kâdir (v. 1000/1591-92), Seyrek-zâde Emrullah Muhammed (v. 1008/1599) ve Hâmidî Karaca Ahmed (v. 1024/1615) tarafından zeyiller yazıldı. Daha sonra da Abdülkerim b. Sinan Akhisârî (v. 1038/1628-29) «**Terâcim-i kibâri'l-ulemâ ve'l-vüzerâ**» adıyla ve yedi sadrazamla ulemadan yedi kişinin hal tercemelerini muhtevî türkçe bir zeyl yazdı. Nev'i-zâde Atâî (v. 1045/1635-36) ise «**Hadâiku'l-hakâik fi tekmileti's-şakâik**» adıyla bir zeyl yazarak 965-1044/1557-1635 tarihleri arasındaki yaşamış olan 783 ulemâ ile 181 meşâyihin hal tercemelerini yazmıştır. Uşşâki-zâde İbrâhim Hâsib (v. 1136/1723-1724) de Atâî'nin zeyline 1114/1702-703 tarihinde bir zeyl yazmıştır. Türkçe olarak kaleme alınan bu eser, 1043/1633-34'ten 1106/1694-95 tarihleri arasında yaşamış bulunan 527 ulemâ ve meşâyihin hal tercemelerini toplamaktadır. Şeyhi Mehmed Efendi (v. 1102/1690-91) ise Uşşâki-zâde'nin eserini beğenmeyerek «**Vakayiu'l-fuzalâ**» adıyla üç cildlik yeni bir zeyl hazırlamaya karar vermiştir. Atâî'nin bıraktığı yerden işe başlayan Şeyhi, eserin birinci cildinde 1043-1098/1633-1687 tarihleri arasında yaşayan, ikinci cildinde 1099-1130/1688-1718 tarihleri arasında yaşayan ulemâ ve meşâyihin hal tercemelerini yazmıştır. Babasının notlarını toplayan oğlu Hasan da eserin üçüncü cildini hazırlamış ve 1131-1143/1719-1730 tarihleri arasında yaşayan ulemâ ve meşâyihin hal tercümelerini bir araya toplamıştır. «**Tekmiletü's-şakâik fi ahvâli'l-hakâik**» müellifi Fındıklılı İsmet Efendi (v. 1322/1904) ise Şeyhi'nin bıraktığı yerden yani 1143'ten alarak 1314/1896 tarihine kadar sekiz ciltlik bir şakâik zeyli yazmıştır. Ancak iki cildini temiz ederek II. Abdülhamid'e takdim ettiğinden bunların bir bölümü sonradan İbnü'l-Emin Mahmud İnal tarafından Yıldız evrâkı arasında bulunmuş, bir parçası da daha sonra yine aynı evrak arasında ele geçerek Üniversite Kütüphânesine alınmıştır. 45 yıllık bir emeğin mahsulü olan bu eserin diğer ciltleri ise 1314 Fındıklı yangınında yanmıştır. Mevcut bölümler TTEM, nin 1925, 1926'da çıkan 12 (89)-15 (92) sayılarında tefrika edilmeye başlanmış ise de arkası gelmemiştir.

Görüldüğü gibi İsmet Efendi, Osmanlı câmiasında Taşköpri-zâdenin başlattığı sünneti 1896 tarihine kadar getirmiş ise de yangın sebebiyle bu büyük gayret hebâ olmuştur. Şu durumda 1143/1730'dan 1342/1924 tarihine kadar olan devredeki ulemâ ve meşâyihin hal

tercemeleri, şakâik metoduyla telif edilmemiştir. Ancak bu döneme âid Kadi-asker rûznamçeleri ve tarik defterleri elimizde bulunduğundan bu boşluğu doldurmak mümkündür. Kaldı ki bu devrin bazı yıllarını muhtevî telifler de yapılmıştır. Amasyalı Âkif-zâde Abdurrahim Efendi (v. 1232/1817)'nin «Kitâbu'l-mecmu' fi'l-meşhûd ve'l-meşmû» adlı (ve 1150-1221/1737-1806 senelerini ihtiva eden arapça eseri bilhâssa Anadolu ulemâsı bakımından oldukça önemli bir eserdir. Kezâ M. Cevdet yazmaları arasındaki Ricâl-i ilmiyye Defterleri ve Şer'iyye Sicilleri Arşivi'ndeki Sicil Dosyaları ile Ders Vekâleti'ne âid defterler bu devir için son derece önemlidir. Merhum Ebu'l-ülâ Mardin Huzur Dersleri adlı iki ciltlik biyografik eserini ve Sâdık Albayrak üç ciltlik gayr-ı münteşir «Son Devir Osmanlı Ulemâsı» adlı eserini Şer'iyye Sicilleri Arşivi'ndeki Sicil Dosyalarına istinâden yazmışlardır.

Ancak bizim bu çalışmamızda üzerinde durmak istediğimiz mevzu son dönem Osmanlı ulemâsı değil, Şakâik'in en çok kullanılan Mecdî tercümesi «Hadâiku's-şakâik» ve Nev'i-zâde Atâi'nin «Hadâiku'l-hakâik fi tekmileti's-şakâik» adlı zeylinde bulunması gerekirken kaynak kifâyetsizliği sebebiyle bu eserlerde bulunmayan ulemâ hakkında bazı bilgiler sunmaktır. Yoksa mevzû-i bahs olan ulemânın hal tercemeleri değildir. Mecdî tercümesinin sınırlarına giren sahadaki ulemâ hakkındaki notlarımıza ilhâkât nazarıyla bakılabilirse de Atâi'nin zeyli sahasında toplamakta olduğumuz notlarımız bu esere küçümsenemeyecek ilâveler getirecektir. Bunun da sebebi Atâi'nin devrine âid olan Kadi-asker Ruznâmçeleri ve Tarik Defterleri'nin büyük çoğunluğunun elimizde bulunmasıdır. Fakat biz bu devre âid elimizdeki bütün tesbitlerimizi burada ortaya koyacak değiliz. Zira bu, bir tebliğin sınırlarını aşmaktadır. Bu sebeple biz, bazı misaller vermekle yetineceğiz.

Evvelâ şunu belirtmek isteriz ki Şakâik ve Hadâik'in kaynakları hakkında henüz ortaya çıkmış yeterli bir araştırma mevcut değildir. Bu eserleri tanıtıcı mâhiyette hazırlanmış bazı makaleler ve bibliyografik eserler bulunmaktadır. Taşköpri-zâde eserinin mukaddimesinde te'lif sebebini anlatırken kendisinin öteden beri ulemâ menâkıbını tetebbua düşkün olduğunu, arap, fars ulemâ ve âyanının menâkıbı çoktan taptedildiği halde kimsenin şimdiye kadar bu memleket ulemâsı hakkında böyle bir teşebbüste bulunmadığını ifâde ediyor ve rivâyete göre Zenbilli Ali Efendi'nin oğlu Fudayl Çelebi'nin ricâsı üzerine eserini yazıyor. Filhakika bugünkü bilgilerimi-

ze göre arap dünyasındaki tabakât kitapları hacminde olmasa bile onlar örnek alınarak Osmanlılarda ortaya konulan ilk terâcim-i ahvâl kitabı Şakâiku'n-nu'mâniyye'dir. Mecdî'nin kaydına göre de Ebû'l-hayr İsmâüddin Ahmed Efendi, bu eserini gözlerini kaybettiğinden sonra dikte ettirerek yazdırmıştır. Burada zihne şu sualler geliyor. Acaba Taşköpri-zâde'den önce Osmanlı dünyasında terâcim-i ahvâle âid hiç eser yokmuydu? Buna evet yoktu diyebilmek mümkün değildir. Osman Gâzî'den Kanûni Sultan Süleyman'a kadar 500 küsur ulemâ ve meşâyihin biyografisini semâi tarikle toplamak ve zihinde muhâfaza etmek mümkün olmasa gerek. Bu yolla insan, ancak kendi yaşadığı devirdeki biyografiyi toplayabilir. Kaldı ki Lâmiî mahlasıyla meşhur Bursalı Mahmud b. Osman (v. 938/1531) Câmî'nin «Nefehâtü'l-üns»ünü farsçadan türkçeye çevirirken, Hacı Bayram Veli, Akşemseddin, Geyikli Baba, Yazıcı-zâde, Yunus Emer ve Hacı Bektaş Veli gibi bazı Anadolu meşâyihinin hal tercemelerini de sonuna ilâve etmişti. Sonra II. Murad devri şâirlerinden Ömer b. Mâzî'nin 840/1436-37'de te'lif ettiği «Mecmuâtü'n-nezâir», Eğridirli Hacı Kemâl'in 918/1512-13'te tamamladığı Câmîu'n-nezâir» gibi nazire mecmuaları, menâkıbnâmeler, Sehi ve Latifi tezkireleri gibi tezkireler de Şakâik'ten önce te'lif edilmişlerdi. Ulemâ menâkıbını tetebbua meraklı olan Taşköpri-zâde'nin bunları tetebbua etmediğini düşünmek güçtür. Sonra yorgun bir hâfıza ve üstelik gözleri görmeyen bir insanın bu kadar biyografiyi zihinden dikte ettirmesi de mümkün görünmemektedir. Zinde bir hâfızanın bile her şahsa âid müteaddit tarihleri ve o şahsın eserlerini hafızada tutabilmesi güç iken yorgun bir hâfıza, bunu senelerce nasıl saklayabilir? Mecdî Efendi, Taşköpri-zâde'nin tebyiz edemediği diğer eserlerinden bahsettiğine göre not tutma alışkanlığı olan bu zâtın bu kadar mühim saydığı bir mevzuya âid notlarının bulunmaması nasıl düşünülebilir? Anlaşıyor ki Taşköprizâde, daha önce çeşitli kaynaklara dayanarak tuttuğu notları, başka birinin de yardımıyla yazdırmıştır. Daha sonra Mecdî Efendi de bu arapça te'lifi türkçeye çevirdiği gibi, Taşköpri-zâde'nin kullanmadığı bazı kaynaklara dayanarak eseri tashih ve tevsi etmiştir. Bu bakımdan Mecdî Mehmed Efendi'nin Hadâiku's-şakâyık'ını, sadece Şakâiku'n-nu'mâniyye'nin bir tercümesi olarak tanımak yanlıştır. Bu vesile ile burada Şakâiku'n-nu'mâniyye ve Hadâiku's-şakâik arasındaki farklılıkları ortaya koyacak bir çalışmaya ihtiyaç olduğunu ifâde etmek isterim.

Atâi'ye gelince o da şüphesiz kaynak olarak kendisinden önce-

ki te'lif edilmiş Şakâik zeyillerini kullandığı gibi şuarâ tezkireleri ve kronikleri kullanmış olmalıdır. Âşık Çelebi ve Uzun-Bâli-zâde Manik Ali'nin arapça Şakâik zeyilleri ile İştibli Hüseyin Sadri ve Lütfi Bey-zâde Muhammed b. Mustafa'nın Şakâik zeyillerini kullanan Atâi, Saçlı Emir zâde Abdulkâdir, Yılançılık Efendi için şöyle demektedir: «Elfâzı süst ve terâkibi nâdir, dürüst» (Atâi s. 152). Bu ifade Nevî zâde'nin onun eserini kaynak olarak kullandığını açıkça anlatmaktadır. Seyrek-zâde Emrullah Muhammed'in eseri için de: Müderris ve kadî Emrullah Muhammed b. Seyrek Muhyiddin (9445-1008 /1539-1600) in Şakâiku'n-nu'mâniyye'ye zeyli ve kenarında ilhâkâtı bulunduğunu ifade etmekte ve «ekseri şütum olmağın şöhet bulmadığını» söylemektedir. Kezâ Atâi, hocası Hâmidli Karaca Ahmed'in Şakâik zeyli ile Abdülkerim b. Sinan Akhisâri'nin «Terâcimu kibâri'l-ulemâ ve'l-vüzerâ» adlı eserinden de istifâde etmiş olmalıdır. Kezâ Âşık Çelebi (v. 979/1571), Ahdi (v. 1002/1593), Beyânî (v. 1006/1597) Kınalı-zâde Hasan Çelebi (v. 1012/1608), Sâdîki (v. ?), Riyâzî (v. 1054/1644) ve Kaf-zâde (v. 1031/1621) nin tezkireleri gibi eserleri de kaynak olarak kullanmış olmalıdır. Kezâ Abdul-Kadir Ayderûsi'nin En-nurus-sâfir fi ahbâri'l-karni'l-âşir adlı eserinden de istifade etmiş olmalıdır. (1)

Bununla beraber gerek Taşköpri-zâde'nin gerek Mecdi'nin ve gerekse Atâi'nin kullanamadıkları veya kısmen kullandıkları kaynakların bulunduğu anlaşılmaktadır. Kadî-asker rûz-nâmçeleri, **Tarik Defterleri, Ruus Defterleri ve Mühimmeler** bunların en önde gelenleridir. Gerek Taşköpri-zâde ve gerekse Edirneli Mecdi eserlerini te'lif ettikleri zaman İstanbul'da olsalar da devletin bu resmi yazışmalarını kullanmadıkları, hiç değilse tamamen kullanamadıkları anlaşılmaktadır. Atâi ise eserini te'lif ettiği sırada Üsküpte bulunmaktaydı. 1042-1044 seneleri arasında iki sene gibi kısa bir zamanda ancak kendi kütüphânesindeki eserlerle iktifâ etmek durumundaydı. Zikrettiğimiz kaynakları tetkik için İstanbul'a gelmeye ne zaman müsâidti ne de şartlar... Hatta örneklerde de görüleceği gibi Atâi, Rumelide iken kendisine yakın yerlerde hizmet eden ulemânın terâcim-i ahvâlini dâhî tetkike imkân bulamamıştır denilebilir. Hangi kaynaklardan istifâde ederse etsin aşağıda arzedeceğimiz örnek-

(1) Muhabbi'nin Hulâsetü'l-eser fi a'yâni'l-karni'l-hâdi aşer adlı eseri ise Nevî-zâde'nin zeylinden daha sonra te'lif edildiğinden Mehmed Muhibbî, Atâi'yi kaynak olarak kullanmıştır. (Krş. Hulâsetü'l-eser I, 3.) Muradî'nin silkü'd-dürrer a'yâni'l-karni's-sâni aşer'i ise Muhibbî'nin zeylidir.

ler onun bazı kaynakları kullanmadığını, husûsiyle **Kadı-asker rûz-nâmçelerinden** istifâde etmediğini göstermektedir.

Şakâik ve zeyillerinin, hal tercemeleri vefât tarihini esas alarak verdiklerini bilmekteyiz. Arzedeceğim misallerdeki ulemânın hepsinin vefat tarihlerini tesbit edebilmiş değilim. Ancak bunlardan «**Hadâiku's-şakâik**» ve «**Hadâiku'l-hakâik**» için arzettiğim eşhâsın bir kısmının bunlara girecek bir zamanda vefat ettikleri görülmektedir. Diğer taraftan hemen hepsi müderris olan bu ulemânın hizmet ettikleri medreselerin hemen hepsinin daha önce te'sis edilmiş olduklarını ve binâenaleyh **Hadâik** ve **Hakâik**'in oralarda daha önce müderrislik yapan ulemânın biyografilerini verirlerken onlardan bahsetmeleri gerekirdi ki bunları da görmüyoruz. Yeni kaynaklarımız bize bir çok yeni medrese isimleri ve müderrisleri tanıtmaktadır.

Bu giriş ve münâkaşadan sonra «**Hadâiku's-şakâik**» ve «**Hadâiku'l-hakâik fi tekmileti's-şakâik**»te bulunmayan ulemadan seçtiklerimizi arzedebiliriz.

A) **Hadâiku's-şakâik**'te bulunmayan ulemâ:

1 — **Hâmidi Efendi**: Asıl adını tesbit edemediğimiz bu müderris Edirne Halebiyye Medresesi müderrislerindedir. 26 Rebiül-evvel 909/22 Eylül 1503'de bu medreseye müderris ta'yin edildi. (**Defter-i müsevvedât-ı in'âmât ve tasaddukât ve teşrifât**, s. 14.) **Hadâik**'te bu tarihte hiç bir tevcih görülmemektedir.

2 — **Bağdat Kadısı Sinan Efendi**: 913/1507-8'de Bursa'da Çelebi Sultan Mehmed Medresesi'nde müderris idi. (**İn'âmât**, s. 265.) 25 Muharrem 914/27 Mayıs 1508'de (**İn'âmât**, s. 273), 14 Cemâziyyelâhir 914/10 Kasım 1508'de (**İn'âmât**, s. 295), 9 Cemâziyyelevvel 915/26 Ağustos 1509'da aynı medresede tedrise devâm ederken in'am verildi. (**Defter-i müsevvedât-ı in'âmât ve tasaddukât ve teşrifât**, s. 341). **Hadâik**'te bu tarihte bu isimde bir müderristen bahsedilmemektedir.

3 — **Bağdâdi-zâde Efendi**: Bursa'daki Manastır Medresesi'nde müderris iken 5 Şevval 916/6 Ocak 1511'de in'am verildi. Adını tesbit edemediğimiz bu müderristen de **Hadâik**'te bahis yoktur. (**Defter-i inâmet**, s. 416.)

4 — **Abdi Çelebi**: Mülâzemetten sonra yevmi 20 akçe ile Bursa'daki Hamza Bey Medresesi'ne müderris oldu ve 945/1536-37 tarihinde burada müderris iken vefât etti. (**Zübdetü'l-Vekâyi'** der belde-i celile-i Bursa, 114 a.)

5 — **Mes'üd Efendi:** Kâdi-asker Şeyh Muhyiddin Efendi'nin arzıyla 24 Rebiülevvel 954/15 Mayıs 1546'da Sahn pâyesiyle Bosna'daki Hüsrev Paşa Medresesi tevcih edildi. Bundan sonra burası tevcih edilecek müderrislere de aynı akçe ile tevcih edilmesi emredildi. (Kâmil Kepeci Tasnifi Ruus Defteri, 208, s. 84.)

6 — **Derviş Mehmed Efendi:** İstanbul'daki Molla Gürâni Medresesi'nde müderris iken yaşlılığı sebebiyle 23 Ramazan 957/26 Eylül 1550'de yevmi on akçe ile tekâüd oldu. (Ruus Defteri, 209, s. 107.)

7 — **Hasan Efendi:** Bağdattaki Mustansırıyye Medresesi'nde yevmi 20 akçe ile müderris iken yevmiyyesinin kendisine yetmediğini bir mektupla Divân-ı Hümâyûn'a arzemesi üzerine 20 Cemâziyyevvel 961/23 Mayıs 1554 tarihinde ihtiyâcının Bağdat hazinesinden karşılanmasına hükmedildi. (Ruus Defteri, 211, s. 57.)

8 — **Ahmed Çelebi:** Bazı Dâru's-şifâlarda reisu'l-etibbâ olduktan sonra 957/1550'de Süleymâniyye Tıb Medresesi inşâ olunduktan ilk müderris olarak yevmi 60 akçe ile (Âli, Künhu'l-ahbâr, 377a, Peçûyi, I, 462) buraya tayin olundu. Fakat aynı yıl içinde Bers (Keten yaprağıyla yapılmış Afyonlu şurup) ve Afyon mübtelâsı olduğundan dolayı vefat etti. (Ruus Defteri, 238, s. 22.)

9 — **Muslihiddin Efendi:** Yevmi 8 akçe ile Bursa'daki Yıldırım Bayezid Dâru's-şifâsında tabib-i sâni iken 963/1555-56'da vefat etti. (Ruus Defteri, 214, s. 23.)

B) Hadâiku'l-hakâik fi tekmeleti's-sakâik'te bulunmayanlar.

1 — **Zanos Mehmed Efendi:** İstanbul'da Molla Gurâni Medresesi'nden tekâüde ayrıldığında Ali Paşa evkâfi zevâidinden yevmi 10 akçe almakta iken Safer 971 Eylül-Ekim 1563'te vefat etti. (Ruus Defteri, 213, s. 18.)

2 — **Yahyâ Efendi:** 25 Cemâziyelâhir 972/3 Şubat 1565'te Bursa'daki Manastır Medresesi'nde müderris idi. (Mühimme Defteri, VI, s. 303.)

3 — **Mehmed Efendi:** İstanbul'da Piri Paşa Medresesi'nde müderris iken 2 Safer 981/3 Haziran 1573'te Edirnekapi'daki Mihrimâh Sultan Medresesi'ne ta'yin edildi. (Ruus Defteri, 225, s. 269.)

4 — **Fettah Çelebi:** İstanbul'da Cemâl Halife Medresesi'nde müderris iken 977/1569-79'da vefat etti. (Tarih-i Silsile-i ulemâ, 7a.)

5 — **Şevki Efendi:** Yevmu'l-ehad fi 23 Cumâdi lâhira sene 995. Kasaba-i Tirnova'da vâki cenâb-ı cennet mekân merhûm ve mağ-

fûrun leh Sultan Yıldırım Hân Medresesi'nde yevmi 50 akçe ile müderris olan mevlânâ Şevki dâileri vefat idup yine yevmi elli akçe (ile) Yeni Pazar'da vâki Sinan Bey Medresesi'nden munfasıl olub birbuçuk yıldan ziyâde zaman infisâli olan mevlânâ Muslihiddin dâileri tâlib olub lâyük ve mustehik olmağın sadaka buyurulmak ricâsına pâye-i serir-i ma'delet-masira arz olunup kayd olundu.» (Rûmeli Kadi-askerliği Rûznâmçesi (RKR.), III, s. 6-7.)

6 — Abdulhay Efendi: «Yevmu'l-ehad fi 23 Cümâde'l-âhira sene 995. Kasaba-i Üsküb'de vâki merhûm İsâ Bek Medresesi'nde yevmi 50 akçe ile müderris ve müftî olan Mevlânâ Abdu'l-hay dâileri vefât idub, yerine Niğbolu'da vâki merhûm Kâdi 'Ivaz Medresesi'nden yevmi 50 akçe ile munfasıl olub iki yıla karib zemân infisâli olan Mevlânâ Ahmed dâileri tâlib olub muhil ve lâyük olmağın yevmi 50 akçe ile ve hizmet-i fetvâ ile sadaka buyurulmak ricâsına pâye-i serir-i 'alâyâ arz olundukda sadaka buyurulub kayd olundu.» (RKR, III, s. 6.)

7 — Mevlânâ Zâhid: «Dâru'l-hadis-i Mehmed Paşa der İstanbul. Yevmü's-salis fi 8 Rebiu'l-âhir sene 996. Merhûm Sofu Mehmed Paşa'nın mahrûse-i İstanbul'da vâki dâru'l-hadisinin müderrisi olan Mevlânâ Zâhid dâileri tarik-i Hac'da vefât etmeğın nakl-i hadis-i şerifde kâyim-i makâmı olub sulbi oğlu Mevlânâ Muhammed dâileri yerine tâlib oldukda Hatt-ı hümayun-i se'âdet-makrûn ile ehli ise verilsin buyurulmağın hasb-i hâli tefâhus olundukda ehliyyeti zâhir olub merhûm vâlidî mutasarrıf olduğu vazife ile inâyet buyurulmak ricâsına pâye-i serir-i ma'delet-masire arz olundukda sadaka buyurulub kayd olundu.» (RKR. III, s. 44.)

8 — Mevlânâ Muhyiddin: «Medrese-i Mustafa Bey. Der Gümülcine. Kasaba-i Gümülcine'de vâki merhûm Mustafa Bey Medresesi'nde yevmi 25 akçe ile ber vech-i tekâüd müderris olan Mevlânâ Muhyiddin dâileri vefât edub yerine merhûm Ali Paşa müderrisi olan Mevlânâ Abdurrahim dâilerinin i'âdesinden mülâzım olub üç yıl zaman mülâzımeti olan Mevlânâ Muhyiddin dâileri tâlib olup muhil ve lâyük olmağın yevmi 20 akçe ile inâyet buyurulmak ricâsına pâye-i serir-i ma'delet-masire arz olundukda sadaka buyurulub kayd olundu. Yevmu's-sâlis fi 6 Zilka'de Sene 996.» (RKR. III, s. 73.)

9 — Mevlânâ İbrâhim: «Medrese-i Mustafa Paşa der Budin. Yevmu's-sâlis fi 8 Rebiulâhir, sene 996. Budin'de vâki Mustafa Paşa Medresesi'nde yevmi 50 akçe ile müderris olan Mevlânâ el-Hâc İbrâhim dâileri vefât idub yerine yevmi 40 akçe ile Varna'da vâki İs-

maîl Çavuş Medresesi'nden munfasıl olub iki yıla karib zaman infisâli olan Mevlânâ Ni'metullah dâileri tâlib olub muhil ve lâyük olmağın yevmi 50 akçe ve hizmet-i fetvâ ile inâyet buyurulmak ricâsına pâye-i serîr-i ma'delet-masire araz olundukda sadaka buyurulub kayd olundu.» (RKR. III, s. 41.)

10 — Mevlânâ Ahmed: «Medrese-i Balabâniyye der Gelibolu. Yevmu'l-ehâd fi 25 Muharrem Sene 998. Gelibolu'da vâki Balabâniyye Medresesi'nde yevmi 20 akçe ile müderris olan Mevlânâ Ahmed dâileri fevt olub yerine mahrûse-i İstanbul'da yevmi 25 akçe ile A'mâ Hasan Medresesi'nden munfasıl olub iki yıla karib zaman infisâli olan Mevlânâ Mahmûd dâileri muhil olmağın yevmi 30 akçe ile inâyet buyurulmak ricâsına pâye-i serîr-i 'alâye arz olundukda sadaka buyurulub kayd olundu.» (RKR. V, s. 101.)

11 — Mevlânâ Şemsüddîn: «Haseki Sultan Dâru'l-hadisî der İstanbul. Yevmu's-selâse fi 20 cumâde'l-evvel sene 998. Mahrûsa-i Kostantniyye'de merhûm Haseki Sultan binâ eyledüğü dâru'l-hadisîde yevmi 25 akçe ile ber vech-i te'yîd müderris olan Mevlânâ Şemsüddîn fevt olub yerine yevmi 30 akçe ile medreseden tekâüd ihtiyâr eden Mevlânâ Alâüddîn dâileri ehl-i ilm olub her vechile lâyük ve müstehik olmağın yevmi 25 akçe ile ber vech-i te'yîd inâyet buyurulmak ricâsına pâye-i serîr-i 'alâye arz olundukda sadaka buyurulub kayd olundu.» (RKR. V, s. 109.)

12 — Mevlânâ Muhyiddîn: «Medrese-i Kirmâsti der İstanbul. Yevmu's-sâlis fi 14 Rebiu'l-evvel sene 997. Mahmiye-i İstanbul'da vâki Kirmâsti Medresesi'nde yevmi 30 akçe ile müderris olan Mevlânâ Muhyiddîn dâileri vefât eyleyüb yerine mahmiyye-i mezbûrede vâki merhûm Hasan Paşa Medrese(sinden) yevmi 25 akçe ile munfasıl olub bir yıldan ziyâde zaman infisâli olan Mevlânâ Muhyiddîn dâileri tâlib olub ve ders-i mezbûre hâzir olub kemâl-i istihkâkı zâhir olmağın yevmi 30 akçe ile inâyet buyurulmak ricâsına pâye-i serîr-i a'lem-masire arz olundukda sadaka buyurulub kayd olundu.» (RKR. III, s. 84.)

13 — Mevlânâ Muslihiddîn: «Medrese-i Hâce Hâtun der İstanbul. Yevmu's-sâlis fi 11 Receb, sene 996. Mahrûse-i İstanbul'da vâki Hâce Hâtun Medresesi'nde yevmi 30 akçe ile müderris olan Mevlânâ Muslihiddîn dâileri vefât idüb yerine şeh-zâde hazretlerinin hâcesi iken vefât eden Mevlânâ Azmi Efendi dâilerinin oğlu olub hâce efendi dâilerinden istihkâk-i ilmiyyesi hasebiyle müstakillen mülâzım olan Mevlânâ Ahmed dâileri tâlib olub ehl-i ilim ve sâhib-i

marifet ve fart-ı ehliyyet ve kâbiliyyet ile mevsûf olduğundan ma'ada hazâne-i âmireden vazifesi yevmî 35 akçe olmağın medrese-i mezbûre mevlâna-yı mezkûre yevmî 40 akçe ile inâyet buyurulmak ricâsına pâye-i serîr-i ma'delet-masîre arz olundukda sadak buyurulub kayd olundu.» (RKR. III, s. 54.)

14 — **Mevlânâ Muslihiddin:** «Medrese-i Cenâbi Efendi der İstanbul. Yevmu'l-ehad fi 27 Muharrem Sene 996. Hâliyâ Mahmiyye-i Haleb kâdisi olan Mevlânâ es-Seyyid Mustafa Efendi dâilerinin mahrûse-i İstanbul'da binâ eyledüğü medresede yevmî 20 akçe ile müderris olan Mevlânâ Muslihiddin dâileri vefât idüb bir sene nakîbu'l-esrâf iken vefat eden merhûm Mevlânâ Muhyiddin Efendi dâilerinin mevtâsından mülâzım olup üç yıl zaman mülazimeti olan Mevlânâ Muhyiddin dâileri tâlib olup lâyük ve müstahik olmağın yevmî 20 akçe ile inâyet buyurulmak ricâsına pâye-i serîr-i âlem-masîre arz olundukda sadaka buyurulub kayd olundu.» (RKR. III, s. 31.)

Bu örnekleri çoğaltacak elimizde yüzlerce not bulunmaktadır. Taramakta olduğumuz Kadî-asker Rûz-namçeleri ve henüz tarama fırsatı bulamadığım Tarik Defterleri'ni fişledikten sonra yukarıda da arzettiğim gibi Şakâik'in Atâi zeyline ilâveler yazabilmek mümkün olacaktır. Seçtiğimiz örneklerde de görüldüğü gibi. Hadâiku's-şakâik ve Hadâiku'l-hakâik'e geçmeyen ulemanın vefat tarihleri Mecdî'nin ve Nev'i zâde'nin eserinin içine aldığı zamâna girmektedir. Buna rağmen bu ve benzer zevâtın mezkûr eserde bulunmaması Mecdî ve Atâi'nin örneklerde zikrettiğimiz kaynakları kullanmadığını göstermektedir. Hadâiku's-şakâik ve Hadâiku'l-hakâik fi tek-miletî's-şakâik'in tekrar basılma hazırlıklarının yapıldığı şu günlerde arzettiğimiz kaynakların da taranarak eserlerin eksiklerinin tamamlandıktan sonra basılması dileğimizdir.

BİBLİYOGRAFYA

- 1 — Mecdi Mehmed, Hadâiku's-şakâik, İst. 1268.
- 2 — Nev'i-zâde Atâi, Hadâiku'l-hakâik fi tekmileti's-şakâik, İst. 1268.
- 3 — Uşşâki-zâde İbrâhim, Zeyl-i Şakâik, H.J. Kisling neşri, Wisbaden, 1965.
- 4 — Âkif-zâde Abdurrahim, Kitâbu'l-mecmu' fi'l-meşhûd ve'l-mesmû', Ali Emîri Kütüp. Arabî, nr. 2527.
- 5 — Bursalı Mehmed Tâhir, Osmanlı müellifleri, I, II, III, İst. 1332.
- 6 — Mehmed Süreyyâ, Sicill-i Osmâni, I, II, III, IV, İst. 1308-1315.
- 7 — Defter-i müsevvedât-ı in'âmât ve tasaddukât ve teşrifat, Belediye Kütüp. M. Cevdet Yazaları, 0, 71.
- 8 — Kâmil Kepeci Kasnifi Ruus Defteri, Nr. 208, 209, 211, 238, 214, 213, 225.
- 9 — Tarih-i Silsile-i ulemâ, Esad Efe. Nr. 2142.
- 10 — Kadî-asker Rûz-nâmçeleri, Şer'iyye Sicilleri Arşivi.
- 11 — Agâh Sırrı Levent, Türk Edebiyatı tarihi, I. Ank. 1973.
- 12 — Câhid Baltacı, XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, İst. 1976.
- 13 — Behçet Gönül, İstanbul kütüphânelerinde al-şakâik al Nu'mâniya tercüme ve zeyilleri, Türkiyât Mecmuası, C. VII, VIII, cüz. 2. s. 136-168. İst. 1945.
- 14 — Muhammed Muhibbi, Hulâsatü'l-eser fi âyâni'l-karni'l-hâdi aşer, Beyrut.
- 15 — Peçûyi İbrahim, Tarih, İst. 1281-1283.
- 16 — Âli, Kunhu'l-ahbar, ünü. küt. Ty. 5959.
- 17 — BA. Ruus Defterleri.
- 18 — BA. Mühimme Defterleri.
- 19 — M. Râşid, zübdetü'l-vekâyi der belde-i celile-i Bursa, Millet Kütüp. T. 89.

XVI. Asırda Osmanlı - Hicaz Münasebetleri Hakkında Notlar

Hulûsi YAVUZ

Son elli yıldır Türkiyede yapılan tarihi araştırmalar bir hayli mesafê katettiği, hatta ilim dünyası ile rekabet edebilecek seviyeye geldiği halde, Osmanlı devletinin, bugün müstakil birer Arab devleti olarak yaşayan ülkelerdeki idaresi hakkında, Osmanlı arşivlerine dayanarak Türk tarihçileri tarafından yapılan araştırmalar henüz yeni başlamış bulunmaktadır. (1)

Kızıldeniz sahilleri boyunca uzanan ve şimdiki Suudi Arabistan sınırlarına dâhil olan Hicaz (2) bölgesinin Osmanlı idaresine geçişi,

(1) Bunların başında şu açıklamalar gelmektedir: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, (Ankara 1972); Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, (İstanbul 1974); Salih Özbaran, *Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu*, TD, XXXI, (Mart 1977) 'den ayrı basım, İstanbul 1978. Ayrıca son iki müellifin kendi konularındaki, bilhassa TD'de çıkan, diğer makalelerini de ilâve etmek lâzımdır. Meselâ: Uriel Heyd, *Ottoman Documents on Palestine 1552-1615*, (Oxford 1960), Başbakanlık Arşivindeki, Filistin ile alâkalı vesikaların İngilizce tercümesini ve Fermanların, Mühimme Defterlerine göre geniş bir izahını ihtiva etmektedir; G.W.F. Stirling, *The Ottoman Turks and the Arabs 1511-1574*, (Urbana 1942), Osmanlı değil, Batılı kaynaklara göre hazırlanmış, zengin mehazlı, Osmanlı idaresindeki Mısır, Suriye, Irak ve Yemen'i umumî olarak ele alan, ve "Arab Medeniyetinin" gerilemesinde Türklerin mesul olduğu kanaatinde olan bir doktora çalışmasıdır. Bu mevzuda Batı dillerinde çıkan makaleler de çoktur. 1905 yılından zamanımıza kadar olan bu makaleler şu katlogda mevcuttur: J.D. Pearson, *Index Islamicus*, (London 1958-), 1973'de 7. cildi çıkmıştı, halen devam etmektedir.

(2) Hicaz'ın kelime mânâsı, hâciz ve mâni olan demektir (J. Von Hammer, *Devlet-i Osmâniye Tarihi*, terc. M. 'Atâ, İstanbul 1332, VI, s. 216 n 1); krş. G. Rentz, "Al-Hidjaz," E 12, s. 362. Hicaz bölgesi de, Tihamâ ile necid arasında hâciz olduğu için, bu adı almıştır, bk: Ş. Sâmi, *Kâmûsu'l-Alâm*, III, İstanbul 1308/1891, s. 1929 Eyüb Sabri, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, I, İstanbul 1301, s. 21 vs 43'de şöyle deniyor: Hicaz, Kâ'be-i Mu'azzama'nın, Mekke, Medine ve Ta'if nahiyelerinden ibaret olan mukaddes kıt'anın dahilinde bulunması sebebiyle bu adı almıştır.

Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethinden sonra olmuştur (3). Bu tarihten itibaren Hicaz, 1918'de ayrılıncaya kadar, tam dört asır Osmanlı hakimiyetinde kalmıştır (4).

Hicaz, Arabistan Yarımadasının kuzey batısında yer alan mühim ve mukaddes bir bölgedir. Kızıldeniz'e paralel olarak takriben 800 kara mili uzunluğunda bir şerit halinde uzanır. (5) Genişliği, 100 ilâ 200 mil arasında değişir. Yüzölçümü, takriben 240 000 km² dir. (6). Onun için hudutları kat'i olarak belli değildir (7). Doğuda Necid bel-deleri, batıda Kızıldeniz, güneyde Asir, kuzeyde Suriye, Kudüs ve Mısır ile çevrilmiştir. En meşhur şehirleri, müslümanların kible-i Kâbe-i Mu'azzamanın bulunduğu yer olan Mekke-i Mükerrerme ile Hz. Peygamber'in defnedildiği Ravza-i Mutahhara'yı sinesinde taşıyan Medine-i Münevvere şehirleridir. Bu iki mukaddes şehre Haremeyn-i Muhteremeyn denir. Bunlardan başka, Kızıldeniz kenarında mühim bir ticaret merkezi ve aynı zamanda Mekke şehrinin iskelesi olan Cidde ile Mekke'nin doğusundaki Ta'if, ve Medine yakınlarında bulunan Yenbu şehirleri vardır. (8) Halkın hepsi Müslüman ve Arabtır.

(3) Saffet, "Bir Osmanlı Filosunun (Somatra) Seferi", TOEM, IV: 7-12 (1327), s. 611; aynı yazar, "Şark Levheleri: Osmanlı Bahr-i Ahmed Filosunun (Somatra) Seferi Üzerine Vesikalar", TOED, IV: 19-24 (1329), s. 1531. Keza bk: Sa'de'd-Din, Tâcü't-Tevârih, II, İstanbul 1280, s. 370; (Rüstem Paşa), Târih-i Âli Osman,, (İst. Üni. Küt. T 2438), yp. 178 b; C. Orhonlu, "XVI. Asrın İlk Yarısında Kızıldeniz Sahillerinde Osmanlılar", TC, XII: 16 (Eylül 1961) s. 1, 5; aynı yazar, Habeş Eyaleti, İstanbul 1974, s. 1, 6, 12; G.W.F. Stripling The Ottoman Turks and Arabs 1511-1574, Urbana 1942, 2,88-89.

(4) İ.H. Uzunçarşılı, Mekke-i Mükerrerme Emirleri, Ankara 1972, s. 146.

(5) Askerî bir heyet tarafından H: 1301/M. 1883-84 senesinde, istikşaf usulü ile yapılan yol haritalarının ölçekleri küçültülerek çizilmiş bir Hicaz haritası, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, No. 92258'de kayıtlı bulunmaktadır. Keza, Harbiye Mektebi topoğrafya muallimi Kaymakam Hüseyin Hüsnü tarafından yine o sene el ile tersim edilmiş Hicaz Vilâyeti ile civarının haritası aynı kütüphanede 92294 numaradadır. Hicaz sahillerini gösteren el ile çizilmiş diğer bir harita ise yine orada 93422 numarada kayıtlıdır. Bunların sonuncusu hariç, ötekileri görmek mümkün olamadı. Zira, kütüphane yeni binasına nakledileceği için, depolanmışlar veya tasnif edilmemişlerdir.

Bugün, United States Geographical Survey tarafından, 1956-1962 yılları arasında mufassal ve 1:500 000 ölçekli haritaları ile topografyası yapılmış, 1963'de de bir Arabistan haritası neşredilmiş bulunmaktadır (G. Rentz, "Al-Hidjaz", EI 2, 364).

(6) Encyclopaedia Britannica, XI, Chicago-London 1958, s. 392; HVS, sene, 1301. s. 66'da 193 517 km² olduğu kayıtlıdır.

(7) "Hicaz", IA, V/1, s. 472; G. Rentz, 362.

(8) İ.H. Uzunçarşılı, Mekke-i Mükerrerme Emirleri, s. 1-2.

Kudüs nasıl Hristiyan ve Yahudilerce mukaddes bir belde ise, Hicaz da Müslümanlarca öyle mukaddes bir bölgedir. Hatta Müslümanlar, Mekke ve Medine'nin çevresinden ibâret olan mübârek makamların korunmasında daha musırdırlar (9) Zira bu vazife ve Haremeyn'e müşrikinin sokulmaması, Allah'ın emridir. (10)

Hicaz Osmanlı idâresine geçtikten sonra, oraya bir vâli tayin edilmekle beraber, Mekke-i Mükerrerme'ye, Emîr-i Mekke ünvanıyla, Şerifler arasından bir zât, Medine-i Münevvere'ye de, Şeyhu'l-Harem ünvanıyla, İstanbul'dan bir memur tayin edilmeye başlanmıştır. (11) Bazan Cidde Beyliği veya Beylerbeyliği, bazan da Cidde ve Habeş Eyâleti ünvanıyla idâre edilerek ilk senelerde, Medine Şeyhu'l-Haremliği vazifesi bile, umûmiyetle vâliye verilir ve vâlilik merkezi Cidde'de bulunurdu. (12) Son asırda Osmanlı idâri teşkilâtında, merkezi Mekke olmak üzere, Hicaz, bir Osmanlı vilâyeti idi ve üç sancağa ayrılıyordu: Mekke, Medine ve Cidde (13).

Buraların Osmanlı hâkimiyetine geçişi, Yavuz Sultan Selim'in, Merc-i Dâbık ve Ridâniye zaferlerinden sonra olmuştur. (14) O kadar ki, Padişah Yavuz'un, Haleb yakınlarındaki Merc-i Dâbık ovasında, Mısır ve Suriye Kölemen sultânı Kansuh Gavri (ö. 1516) ile 25 Receb 922/24 Ağustos 1516'da yaptığı muhârebeyi kazanması, Osmanlı Devletine dört asırlık bir zaman için Suriye, Lübnan ve Filistin'e hâkim olmayı temin etmiş, aynı zamanda Mısır ve Arabistan

(9) G. Rentz, "Al-Hicaz", s. 262. Kudüs, İslâm'ın da mübârek makamlarından biridir. Müslümanlara göre orası da, Hicaz kadar mukaddestir.

(10) Kur'ân-ı Kerîm,

(11) Ş. Sâmi, *Kâmûsu'l-A'lâm*, III, s. 1930-1931.

(12) Ş. Sâmi, III, 1931.

(13) Ş. Sâmi, III, 1931, son devir Hicaz'ın sancak, kaza ve nâhiyelerini bir şama ile gösteriyor; E.Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, Ankara 1976, s. 127-128'de, Tanzimat devrinin ilk yıllarına alt Osmanlı mülkî idâre sistemini bir tablo hâlinde verirken, Cidde'yi Yemen ile beraber Habeş eyâletinin iki sancağı olarak göstermekte ve Cidde, Hicaz bölgesini temsil etmiş bulunmaktadır; "Hicaz", *İA*, V/1, s. 472.

(14) Krş. Silâhşor, "Fetihnâme-i Diyâr-ı Arab", neşreden: S. Tansel, *TV*, 3 (18), İstanbul 1961, s. 451-452; Kutbu'd-Dîn Mekkî, *Berku'l-Yemânî fi Fethi'l-Osmânî*, neşreden: H. Câsir, Riyad 1967, s. 24; H. Edhem, *Düvel-i İslâmiyye*, 108-109; Ş. Altundağ, "Selim I", *İA*, X, 431; T.W. Arnold, *The Caliphate*, London 1965, s. 152; İ.H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, II, İstanbul 1948, s. 33.

yolunu açmıştı. (15) O vakit, Kansuh Gavri'nin yerine, Emir Tumanbay (ö. 1517) Kâhire'de, Kölemenlerin hükümdarı olarak iktidâr mevkiine getirildi. (16) Bunun üzerine Sultan Selim, kendisine iki elçi gönderdi. Bunlar, Tumanbay'ın, Sultan Selim'in hâkimiyetini tanımak şartı ile sulh teklifinde bulunacaklardır. Fakat her iki elçi de, Tumanbay'ın arzusu hilâfına öldürüldü. Bu hâdişe, Kölemenlerle tekrar bir harbi daha kaçınılmaz hâle getirdi. (17) Nihâyet, Osmanlı ordusu ile Memlûk ordusunun Kâhire civârındaki, Ridâniye mevkiinde, 29 Zilhicce 922/22 Aralık 1517 tarihinde yaptıkları savaşta, Yavuz Sultan Selim, Memlûk (Kölemen) ordusunu bir daha mağlûb ve perişân ettikten sonra, Mısır'ı aldı ve Memlûk devletine son verdi. (18)

Bu tarih, Hicaz topraklarının Osmanlı hâkimiyetine girmesi için bir dönüm noktası oldu. Zira, vaktiyle Mısır'dan idâre edilen yerler, şimdi Osmanlıların eline geçmeye başladı. (19) Bunların başında Hicaz geliyordu. Şöyle ki: Sultan Selim, Mısır'da geçirdiği bir kaç ay zarfında, mahallî bir takım ıslâhât yaptı. Kendini tebrike gelen hey'etleri kabûl etti. Bu hey'etler içinde en mühimi, Mekke Emiri, Şerif Berekât b. Muhammed el-Hasani (1473-1525) nin gönderdiği hey'et idi. Hey'etde, 13 yaşındaki oğlu, Şerif Ebû Numey (1506-1584) de bulunuyordu. (20) Ebû Numey, Babasının, Osmanlı Sultanına itâaatini ve Kâbe'nin anahtarlarını arz ve teslim ettikten sonra, bir çok he-

(15) Danişmend, 11, 29. Merc-i Dâbık muhârebesi ve neticesi için bk: M.C. Baysun, "Merc Dâbık", İA, VII, 752-754, geniş mehzaz veriyor; Hüsnü, Mısır Seferi, İstanbul, 1930, 79-80; Abdülbâkî, Mekke Târihi, (SK, H Ali Paşa Kısmı, 720), yp, 105 b; Altundağ, "Selim I", İA, 428.

(16) Abdülbâkî, yp, 106 b; W.H. Salmon, *The Ottoman Conquest of Egypt*, London 1921, 70 vd; H. Ethem, 17-18. Tumanbey, Mısır ve Suriye'ye hâkim olan Memlûk sultanlarının sonuncusudur. Çerkezdi. Aynı yerlerde 15 yıl hüküm sürdükten sonra 78 yaşında ölen Kansuh Gavri'nin kölelerinden biriydi. Tumanbay için bk: M.C.Ş. Tekin'dağ, "Tumanbay", İA, XII/2,54-57; aynı yazar, "Memlûk Sultanlığına Toplu Bir Bakış", TD, 25 (Mart 1971), 35-36; İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1975, 282-291; Hammer, *Devlet-i Osmâniye Târihi*, IV, 210; W.H. Salmon, *The Ottoman Conquest.*, 70.

(17) Ş. Altundağ, "Selim I", İA, 428-429 .

(18) (Rüstem Paşa). *Târih.*, yp, 174 b-177 b, Yavuz'un Mısır'a girişi ve harbin tafsilâtı hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca bk: Feridun Bey, *Münşe'âti's-Selâtin*, I, İstanbul 1264, 433 vd.; H. Ethem, 109; Ş. Altundağ, 428-9; W.H. Salmon, 122 vd.

(19) Krş. E. Sabri, *Mir'ât.*, III, 98; HVS, sene 1305, s. 104; Danişmend, II, 33; Uzunçarşılı, *Tarih.*, II, 292.

(20) Hoca Sadeddin, II, 371; Mekki, 24-25; Feridun Bey, I, 439; Ş. Altundağ, "Selim I", 429.

diyelerle ve babasına verilen Mekke Emirliği berâtı ile Mekke'ye döndü. (21)

Ebû Numeý, sadece hediyeleri ve Emirlik berâtını götürmekle kalmadı, aynı zamanda babasına, Mekke Emiri'ne Mısır hazinesinden maaş bağlandığı; (22) Mekke ve Medine ahâlisine dağıtılmak üzere 200 000 altın ve deniz yolu ile külliyyetli miktarda zahire gönderildiği müjdesini de verdi. (23) Bu tarihten itibaren Osmanlı pâdişahları, Hicaz'daki câmilerde okunan hutbelerde zikredilmeye başlandı ve kendilerine Hâdimü'l-Haremeyn ünvanı verildi. (24)

Osmanlı Devleti Mısır'a sâhip olduktan sonra, böylece Hicaz'da nüfuz ve hâkimiyetini tesis etti. Fakat Hicaz, öteki eyâletlerden farklı, husûsi bir duruma sâhipti. Haremeyn ahâlisi, haraç vermek şöyle dursun, her sene büyük bir para yardımı alıyordu. Bu hususta, aşağıya iktibas edilen vesikalar, tarihin en büyük İslâm devletini kurmuş olan Türklerin, mukaddes beldele ve oralarda yaşayan Müslüman Arablara karşı gösterdikleri hizmet ve yardımının târihi delilleridir:

«Mısır hazinesinden, dokuzyüz doksan altı senesinde, Mekke-i Mükerrerme ve Medine-i Münevvere'ye ve Kudüs-i Şerife irsâl olunan otuzdört bin sikket altunun tezkeresidir:

Taraf-ı Saltanat-ı 'aliyye'den, beher sene Mekke-i Mükerrerme ve Medine-i Münevvere ve Kudüs-i Şerif ve Şâm-ı Şerif ahâlisine irsâl olunagelen sürre-i şerifenin hulâsasıdır:

(21) Sadeddin, II, 371; Hüseyin Hazerfen, *Tenkihu't-tevârih*, (SK, Fatih Kısmı NO, 4345), yp. 43 a; HVS, sene 1303, s. 104; Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*, 18; aynı yazar, *Osmanlı Tarihi*, II, 292; Eyüb Sabri, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, I, s. 677.

Şerif Berekât b. Muhammed (1497-1525)'den sonra, oğlu Ebû Numeý, Mekke Emiri oldu. Ancak, 960/1533'de istifâ ederek yerine, oğlu Şerif Hasan, 1554 Eylül ayında, Emir-i Mekke oldu, 1010/1601'de vefat etti.

Mekke Emirliği yapan bu üç Şerif hakkında daha fazla bilgi için bakınız: Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*, 72-77.

Bunların devrinde Mekke, bir sükûnet devri geçirmiştir (A.J. Wensinck, "Mekke" IA, VII, 640).

(22) Krş. I. Rif'at Paşa, *Mir'ât*, II, 309; Evliyâ Çelebi, *Seyâhatnâme*, I, İstanbul 1314, s. 177; BA, *Cevdet Tasnifi*, Dahiliye, NO, 8474, 12348.

(23) E. Sabri, *Mir'ât*, I, s. 677; Ş. Altundağ, "Selim I", IA, 429; Sadeddin, II, 372; I. Rif'at Paşa, *Mir'ât*, II, 309; Abdülbâki, *Mekke Tarihi*, yp. 108.

(24) Eyüb Sabri, I, 677; Ş. Altundağ, 429. Yavuz Sultan Selim, fethettiği yerleri, bir kaç vilâyet hâlinde tanzim etmişti. Bunlardan Arab Vilâyeti, Suriye, Filistin, Mısır ve Hicaz'dan meydana geliyordu. Kânûnî devrinde bu vilâyet, yeniden tanzim edilerek, Haleb, Şam ve Mısır Beylerbeylikleri meydana getirilmiştir (Halil İnalçık, "Eyâlet", E 12, s. 721).

Mekke-i Mükerrerme ahâlisine tayin olunan sürre-i şerife: Seksen yedi kise ile on kuruş;

Medine-i Münevvere ahâlisine tayin olunan sürre-i şerife: Yüz doksan altı kise ile ikiyüz yirmi beş kuruş;

Kudüs-i Şerif ahâlisine tayin olunan sürre-i şerife: On bir kise ile otuz sekiz kuruş;

Şâm-ı Şerif ahâlisine tayin olunan sürre-i şerife: Üçyüz kırkbeş kuruş;

Sürre-i şerife ihrâc olunduğu gün, eimme ve hutabâya in'âm iki kise ile ikiyüz doksan kuruş;

Sürre-i şerife Eminî'ne ve kâtibine ve dizdâran... bekçilere ve sayire yedi kise ile üçyüz altmış yedi buçuk kuruş ve bir rub', Ve yine yevm-i mezbûrda fukaraya in'âm iki kise.

Yekûn:

«Kuruş-ı 'aded: 153981; yalnız üçyüz yedi kise ile dörtyüz seksen bir kuruş ve bir rubu'dur.

Beher sene, cânib-i hümâyûndan ihsan buyurulan sürre-i şerife akçesidir:

Bi-hisâb-ı kuruş: 6165; tuğralı altun: aded, 4348, para 60.

Beher sene, cânib-i hümâyûn, hazret-i şehriyâriden ihsan buyurulagelne altı bin yüz altmış beş kuruş olub, tuğralı altun hisâbı iki bin üçyüz kırk sekiz altun ile altmış para ider. Enderûn-i hümâyûn hazinesinden ihsân buyurulur ise, ol bâbda emr ü fermân şevketlü, kerâmetlü efendim pâdişâhım hazretlerininindir.» (25)

Mekke ile Medine, İslâm âleminin dini merkezi olduğundan Hicaz, Osmanlı hâkimiyetindeki bütün Arab memleketleri arasında mühim bir mevki işgal ediyordu. Bu sebepten dolayı, mukaddes şehirlere bakmak vazifesi, Osmanlı Devletine, hac yolunun âsâyişi ve hacıların refâhı vazifesini de yükliyordu. Bu hususta nâmütenâhi vesîka vardır. Şunlar onlardandır:

(25) TSMA; NO. E 347. Osmanlı Hükûmeti tarafından, her sene hacc mevsiminde Haremeyn ahâlisine gönderilen para ve hediyelere "sürre" denir. Sürre, Abbâsiler zamanında gönderilmeye başlamış ve Osmanlıların son zamanlarına kadar devam etmiştir. BA'de Mühimme ve İrade Defterleri ile Kepeci Tasnifinde ve TSMA'de bol miktarda vesika vardır. Sürre hakkında tafsilât için bk: Uzunçarşılı, Mekke-Mükerrerme., 35-69; M.Z. Pakalın, III, 280-286; E. Sabri, I, 678; İ. Rif'at Paşa, II, 309.

Mekke-i Mükerrerme Şerifi Ahmed'e Hüküm ki:

Hâliyâ, âsitâne-i şa'âdet-meâbıma irsâl eylediğiniz, kıdvetü's-sâdât ve menba'u's-sa'âdet, el-muhtassu bi-'inâyet-i hâliku'l-arzı ve's-semâvât, Şerif 'Acel, dâme 'izzehu, Emîr-i Hicaz, Mısır'dan kendü ma'aşlarından gayri ticâret için hayli tereke tahmil eyleyüb, bu babda gemilere ve devecilere envâ'-ı zulüm ve ta'addî olunub ve Haremeyn-i Muhteremeyn ahâlisine kaht u zarûret çekdürürler, ve Cidde Beyleri dahi tüccâra hil'at giydirüb pişkeş iltimâs eyleyüb ve adamları hakku'l-kadım alub ve tüccârın âsûde metâ'ların ticâret için bahasından eksüğe almak isteyüb ve züvvâra envâ'-ı ezâlar eyleyüb, vâridin ü sâdirin mütadaccir olurlar deyü takrîr ve beyân etmeğin zikr olunan mezâlimin ref'i için ve min-ba'd kimesneye bu vechile zulüm ve ta'addî olmamak için hâliyâ, Emîr-i Hac ve Cidde Beyi olanlara mufassal ve mü'ekked hükmi-hümâyûnum gönderilmiştir. Eyyâm-ı adâlet-i hümâyûnumda, eğer Haremeyn-i Muhteremeyn'de ve eğer Cidde-i ma'mûre'de ve eğer sâwir mevâdi' ve binâlarda, aslâ bir ahade zerre kadar zulüm ve hayf olmağa rızây-ı şerifim yoktur. Aksây-ı murâd-ı hümâyûnum, ol diyâr-ı 'azimü'l-mikdâr ki, mücâvirin ve zâyirin, refâhiyet-i hâl ve ferâğ-ı bâl du'ây-ı hayra iştigâl üzere olmaktadır. Kaht u zarûret ve müzâyaka ve... gelmek câyiz değildir. Siz dahi, cibilliyetinizde olan vüfur-ı adâlet ve kemâl-i diyânetiniz muktezâsınca bu umûrda envâ'-ı sa'y-i cemiliniz zuhûra getürüb, Cidde-i ma'mûrede kendü cânibinizden olan adamınıza tenbih edesiz. Şer'i şerif-i kavime ve kânûn-ı mukarrer-i kadime muğâyir tüccâra ta'addî ve tecâvüz olunmâyub kimesne mutazarrır... olmaya. Onun gibi ihdâs olunmuş bid'at varise, bi'l-külîye ref' itdirüb, eğer rüsûm husûsunda ve eğer sâwir umurdadır, hilâf-ı Şer' ve kânun aslâ kimesneye iş etdürmeyesiz. Onun gibi, Emîr-i Hac veya Cidde Beyleri, yine bid'at ihdâs eyleyüb ta'addî ederlerse, 'atabe-i 'ulyâma 'arz eyliyesiz.»

23 Cemâziyelevvel 959/17 Mayıs 1552 (26)

Padişah bu vesika tarihinden iki gün sonra, Hicaz'daki emniyet ve âsâyişin temini ve hacılara tüccara, ziyaretçilere zulüm yapılması ve hilâf-ı Şer' hareket edilmemesi hususunda bir hüküm (27) daha ısdâr etmiştir:

(26) TSMK, (Koşuşlar, NO. 888) 959 Senesine Aid Mühimme Defteri, yp. 231 a.

(27) Hüküm, Divân-ı Hümâyûn'dan sâdir olan kararlar hakkında kullanılan bir tabirdir. Divân-ı Hümâyûn, sadrîâzâmın reîsliği altında vezirlerle devlet erkânından mürek-

«Mekke Şerifi'ne Hüküm ki:

Hâliyâ, âsitâne-i sa'âdet-meâlimize, adamınız 'Acel, zide ikbâlehu, mukaddemâ irsâl eyleyüb, tafsili ile ahvâliniz i'lâm idüp, tecdid-i berât-ı şerif inâyet olmak bâbında istid'ây-ı âtîfet eylemişsin. Her ne ki arz olunmuş ise ve mezkûr Şerif 'Acel'in dahi cevâbı ve haberi her ne ise 'ale't-tafsîl 'ızz-ı huzur-ı fâyizü'n-nûrumuza 'arz olunub 'ilm-i şerif-i 'âlem muhit ve şâmil olmuştur. Mezd-i 'inâyet merdânemizden berât-ı cedid-i 'âlîşânım 'inâyet ve ihsân olunub müşârun-ileyh ile irsâl olundu. Buyurdum ki, klmâ-kâne, aqtâriye-i Hicâziyenin zabt u hırâsetinde ve hüccac-ı müsliminin sıyânet ve hıyâneti hususunda, envâ'-ı ikdâm ve ihtimâmın zuhûra getüresin. Mekke-i Mükerrreme'ye gelen me'kulâtıdan, hılâf-ı Şer'-i şerif ba'zı rûsûm alınub ve Cidde-i ma'mûre ve şâyir bendelerde olan adamlarınız, tüccârdan ve gayriden vâridin ü sâdirine zulüm ve ta'addi eyleyüb ve andan gayri ol emâkin-i mübarekede, Şer'-i şerife mugâyir ba'zı ahvâl olur deyü istimâ' olundu. İmdi, cümle mezâlim ve bid'atleri ref' idüb ve hılâf-ı Şer'-i kavânin her ne kadar husus var ise cem'isin men' eyleyüb, bu babda Emir-i Hacca ve Cidde-i ma'mûre Beyine mufassal ahkâm-ı şerife gönderilüb muhkem tenbih ve te'kid olunmuştur. Şöyle ki, sizin adamlarınızdan halka ta'addi ola, size i'lâm eyliyeler, def' idesiz; def'ine mu'in olamazsınız, âsitâne-i sa'âdetimize bildürelersiz. Siz dahi adamlarınıza tenbih ve te'kid eyleyüb, vâridin ve sâdirine ve mücâvirin ve müsâfirine aslâ ta'addi ve zulüm etdirmeyüb ve dâyima adamlarınızın ahvâline nâzır olub nice 'amel üzre idüklerin ma'lûm idinüb, ol emâkin-i mübareke ve arâzi-i şerifede kimesneye Şer'-i şerif-i mutahhara mugâyir iş etdirmeyüb, hılâf-ı Şer'-i kavânin iş edenlerin haklarından gelesiz. Cümle hususlarda, emri-i Şer'-i kavimle 'amel eyleyüb dâire-i Şer'den kimesneye zerre mikdârı tecâvüz etdirmeyesiz ve Mısır ve Şam Emir-i Haclarına te'kid olunmuştur ki, bile bile zikr olan hüccacın zabtında ikdâm

keb olmak üzere Topkapı Sarayı'nda Kubbe Altında toplanır, eldeki işler hakkında müzâkerede bulunarak kararlar verir. İşte bu kararlara "Hüküm" denilirdi. Kararlar, sırasıyla "Ahkâm Defteri" adı verilen defterlere geçirilirdi. Sonraları hüküm tâbiri, Bâb-ı 'Âli'den yazılan emirlere de teşmil edilmiştir. Padişahlar tarafından, emri mutazammın olarak yazılan kâğıtlara ise "Hüküm-i Şerif" denilirdi. Buna da, sadece "Hüküm" denildiği gibi, "Hüküm-i Hümayûn" adı da verilirdi (M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1971, I, s. 866). Padişahın ısdar ettiği hükümler, *Mühimme Defterleri*'nde kayıtlıdır. Divân Kâlemi tarafından tutulan Divân-ı Hümayûn sicilleri yirmi dört çeşit Defter'dir ve Başbakanlık Arşivi'nde mahfuzdur. (Mithat Sertoğlu, *Muhtevâ Bakımından Başvekâlet Arşivi*, Ankara 1955, s. 14-28).

ve ihtimâm eyleyüb, Haremeyn-i Muhteremeyn'de hüccâcdan bir ferde hılâf-ı Şer'i kavim iş etdirmeyesiz. Şöyle ki, varduklarında huccâcın zabtında şikâyet eyleyüb, hılâf-ı Şer' iş'idecek olurlar ise, Mekke-i Mu'azzama Kadısı'na emr-i hümâyûnum olmuştur ki, âsitâne-i sa'âdetime 'arz eyliyesiz. Dahî, Emîr-i Haclar ki, hılâf-ı Şer' ahvâline muttali' olursanız 'arz eyliyesiz ki, eğer Emîr-i Haclardır ve eğer Cidde-i Ma'mûre Beyi olanlardır, bir vechile haklarından geline ki, sâyirlerine mu'cib-i ibret ve nasîhat ola.»

25 Cemâziyelevvel 959/19 Mayıs 1552 (28)

Mekke-i Mükerrerme Kadısı Mevlâna Hasan'a Hüküm ki:

Sâbıkâ Emîr-i Hac olanlar, ticâret maslahâtı için, Mısır cânibinden buğday ve bakla ve un ve arpa yükledüb, bender-i Süveys'e... vardukda dört beş ay mikdârı, ol benderde te'hîr eyleyüb her gelen gemiyi cebren alub rüşvet ile halâs olub ve ba'zı bir mikdâr tereke yükletdirüb ve ba'zı tüccârın eşyâyı yüklemek için rüşvetlerin alub, müsamaha eyleyüb gemiler, Emîr-i Haccın terekesi, o vaziyet işidecek, varmakdan feragat eyleyüb bu ecilden Haremeyn-i Muhteremeyn'de ziyâde kaht olub ve benderde olan hüccâc ve tüccâr, seferden havf olub, ba'de zaman ol terekenin ba'zısı Cidde-i Ma'mûreyi ve ba'zısı bender-i Yenbu'a gelüb Yenbu'a geldikde, tereke tahmîli için, envâ'-ı zülmü olub ve Medîne-i Münevvere'ye varan deşîşe buğdayının tahmîline muzayaka virüb ve bender-i Cidde'ye varub, tereke için Şerif cânibinden anda hâkim olana deve cem'in teklif eyleyüb, deve cem' olundukda, her yükün kirâsı yirmi paraya iken beş para virüb ve devciler nâkıs-ı külli ile müsellaah eyleyüb, Mekke'de tamam keyl ile kabz eyleyüb ol ecilden devcileri muhkem rencide eyleyüb, kimini cerimesi ve ba'zının devesi alub, ba'dehu Emîr-i Hac galatıdır, mahzen olub, Emîr-i Hac çıkdukda, Sultan Kayıtbay bina etdüğü medresede konub, ol medrese Mekke-i Mükerrerme'nin pazarı içinde olub zikr olunan medresede hükm-i hükûmet ve envâ'-ı siyâset olunub terekenin narhı ziyâde olmak için cümle ehl-i sükı tereke satmaktan men' idüb, ba'dehu sük üzerine cebren artuk narh üzere virüb, üç günden sonra akçesin taleb ider, kimin habs ve kimin der-zincir idüb, akçesin almayınca itlak etmeyüb bu maslahat, ziyâde imâmet etmekte mirî harcı ziyâde olur ve hem Mekke-i Mükerrerme'de kaht olur veya hüccâcın zuvvâdesi döğünür bir vechi-

(28) TSMK, (Koğuşlar, NO. 888) yp. 233 b-a. 959 Senesine Ait Mühimme Defteri.

le menâsik-i hac edâ etdükten sonra Emir-i Haccın imâmeti zarar-
mahz olub husûsa Müslümanlara envâ-ı hükümet ve siyâset ider
imiş. İmdi, senin 'adâlet ve diyânetin, i'timâd-ı hümâyûnum olub,
Mekke-i Mükerreme Kadılığı sana tefviz olunmuşdur. Bu husûsu
men' eyleyüb göresin Emir-i Haclar bu asl-ı ta'addi etdükleri vâki'
ise, men' ve def' eyleyüb, hilâf-ı Şer'-i şerif kimesneye zulüm ve ta'-
addi etdürmeyesin, ve bu husûsun aslı ve ta'addilerin tafsilidür, ma'-
lûmunuz olduğu üzre yazub 'arz eyleyesin. Aksây-ı murâd-ı şerifim,
ol emâkin-i muhtereme emn ü âmân üzre olub, hüccâc ve müsâfirin
refâhiyet ve istirâhatte olmaktadır. Eyyâm-ı devlet-i hümâyûnumda,
asla bir ferd mütadaceir olduğuna emrim yokdur. Ona göre mukay-
yed olub, hilâf-ı Şer' ahvâl var ise, men' eyleyüb memnû' olmayanı
yazub 'arz eyleyesin.»

7 Cemaziyelevvel 959/1 Mayıs 1552 (29)

Heremeyn civârında olan âsileri tedib ve Hind Müslümanlarına yardım maksadı ile, Ak Deniz ve Süveys Denizi'nin bir kanalla birleştirilmesi bile düşünölmüş ve 15 Receb 975/15 Ocak 1568 tarihli, Mısır Beylerbeyi'ne gönderilen bir hükümlle bu hususta teknik incelemeler yapılması istenmiştir. (30). Onun içindir ki, mukaddes toprakların âsâyiş ve refâhı hizmeti Osmanlı Devletini, Hicaz'a daha fazla imtiyazlar tanımaya sevketti. (31). Ayrıca Osmanlı Padişahları, sürre alayları ve Osmanlı ülkesinin muhtelif yerlerindeki büyük Haremeyn vakıfları ile mukaddes beldeleri altına boğdular. (32)

Bundan başka, Kânüni Sultan Süleymân (1494-1566), Mısır'da bir çok köyü para ile satın almak suretiyle vakıf hâline getirip, mah-

(29) TSMK, 959 Senesine Ait Mühimme Defteri, (Koğuşlar, NO. 888), yp. 250 b-a.

(30) BA, MD 7, vesika NO. 711.

(31) A. Asrar, *Kanuni Devrinde Osmanlıların Dini Siyaseti, ve İslâm Alemi*, İstanbul 1972, s. 205. Âsâyiş ile ilgili meselâ bk: TSMA, NO. 6607 (Mısır Vâlisi Hadım Süleymân Paşa'nın padişaha arz ettiği, Şerif Ebû Numey ile Şam Emir-i Haccı arasındaki husûmetin sebeblerini anlatan 946/1539 tarihli mektubu); NO. 9840 (can güvenliği olmayan ve Arab eşkiyasından şikâyet eden bir şahsın imzâsız arzuhâlidir, tarihli 16. asırdır); NO. 1440, muhtemelen 956/1549'da, bedevî Arab müfridlerinin islâhı için gönderilecek beylerbeyi hakkındadır.

(32) O. Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul 1969, II, s. 80; krş. BA, MD 7, vesika NO. 1877; TSMA, NO. 347; Abdülbâki, *Mekke Tarihi*, yp. 107 vd; E. Sabri, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, I, 678 vd; Evliyâ Çelebi, *Seyâhatnâme*, I, 161 vd; İ. Rif'at Paşa, *Mir'ât.*, II, 309.

sullerini Mekke ve Medine'ye vakfetmişti. (33) Bu mahsuller, Süveys'den deşişe gemileri ile Yenbu' ve Cidde limanlarına sevk edilirdi. Bu hususunda tedviri hakkında aşağıdaki hükümde bilgi vardır:

«Mısır Ümerâsından Deşişe Nâzırı Mustafa Bey'e Hüküm ki:

Südde-i sa'âdetime mektub gönderüb, zamân-ı nezâretinde eğer mâl ve eğer gılâldur, tahsil olunub, nuzzâr-ı sâbık zamanından kalan bevâkiden ikiyüz on bin para tahsil olunub, her yıldâ Mekke-i Mükerrreme ve Medine-i Münevvere'ye irsâl olunagelen dokuz bin ikiyüz seksen dokuz altın, sene seb'a ve semâned, bi't-tamâm Mısır Emir-i Haccı Murâd dâm 'izzehûya irsâl olduğun ve Medine-i Münevvereye, altı bin erdeb müretteb buğday gönderüb, Mekke-i Mükerrreme'ye gönderdiğin buğday, sâhili-Bulah'da der-anbâr olub irsâl olunmak üzere olduğun ve bender-i Süveys'e gönderilmekte te'hîre bâ'is deve muzâkası olduğun bildirmişsin. Ol babda her dimiş isen ma'lûm oldu. İmdi, her kimin zamân-ı nezâretinde mâl ve gılâl-i deşiş bâki kalmış ise, tahsil eylemek için südde-i sa'âdetimden mufassal hükmi hümayûnumla mübâşir ta'yin olunub gönderilmiştir. Buyurdum ki, vusûl buldukda, müşârun-ileyhe irişince, mümkünül-husûl olan bakâyâyı cem' ve tahsil eylemeyi sa'y eyleyüb, ve Mekke-i Mükerrreme ve Medine-i Münevvere'ye irsâli lâzım olan buğdayı vakti ile irsâl eyleyüb, müşârun-ileyhe vardukda, her kimin zimmetinde deşiş malından ve gılâlından bâki kalmış ise, gönderilen hükmi hümayûnum mücibince cem' ve tahsiline mu'âvenet eyleyüb bâb-ı ikdâmda dakika fevt eylemeyesin.»

18 Zilhicce 978/13 Nisan 1571 (34)

Sultan İkinci Selim (1566-1574) de, Mekke'de harâb olan su yollarını tâmir ve Mescid-i Harâm'ı mermer kubbelerle tezyin etmişti: (35)

Mısır Beylerbeyisine Hüküm ki:

Hâliyâ, Ka'be-i Şerif'in haremindedir olan Bâbü's-Selâm tarafında olan direkler harâbe-müşrik olub, ta'mir ve termime muhtâc olduğu istima' olundu. Buyurdum ki, vusûl buldukda, fi'l-vâki' istima' olun-

(33) C. Orhonlu, *Habeş Eyâleti*, 133 n 19. Krş. Abdülbâki, Mekke., yp. 114-115 b; Evliyâ Çelebi, I, s. 161-162; M.A. Aynî, *Milliyetçilik*, (İstanbul 1947 ?), s. 236-23.

(34) BA, MD 14, vesika NO, 115.

(35) Şerafettin Turan, "Selim II", *IA*, X, s. 440.

duğı gibi zikr olunan direkler harâbe-müşrik olub ta'mir ve termime muhtâc olmuş ise, Cidde Sancağı Beyi Kâsım dâme 'izzehüya tenbîh ve tekid eylesin ki, 'ale'l-fevr ta'mir ve termim idüb ba'dehü 'arz ile husûs-ı mezbûr ehemmi mühimmâtdandır; erkânı vec-hile tenbîh ve tekid eylesin ki, gereği gibi ta'mir ve termim eyli-ye.»

8 Cemâziyelevvel 976/29 Ekim 1568 (86)

Sultan Üçüncü Murad (1546-1595) ise, aynı şekilde, bazı köyle-ri vakıf haline getirmiş ve bunlara «Deşîşe-i Murâdiyye» adı veril-miştir. (87) Hülâsa, Haremeyn ahâlisinin refâhı, hacıların emniyeti ve mukaddes toprakların imar ve inzibâtı için azami gayret gösterildi. Bu mevzuda Osmanlı arşivleri zengin malzemeye sâhiptir. Aşağıda-ki vesika onlardan biridir:

«Mekke Şerifi'ne Hüküm ki:

Mektub gönderüb, Mekke-i Mükerrreme ahâlisine gönderilen de-şîşe buğdayı, Mekke'de mücâvir olanlara kadehle virülürse, buğ-day her senede altı bin erdeb tamam çekdüği takdirce, adam başı-na her senede on kadeh buğday düşmek ihtimâl değildir. Mekke-i Mükerrreme'de ziyâde kesret olub, cümlesi yazılırsa yüz binden zi-yâde olur. Bu takdirce, sokakdan kimesne müntefi' olmamak lâzım gelür ve Mekke-i Mükerrreme fukarâsına altı bin erdeb buğday ta'-yin olunub, üç yıldır bir habbe buğday gelmediğinden gayri, hâliyâ, bin dörtyüz erdeb buğday gelüb kadehle tevzi' olunursa, adam ba-şına bir erdeb düşmeyüb, 'ulemâ ve sulehâ, külliye mahrum olurlar deyü, erdeble olunub ve şimdiye degin bâki kalan hisseleri gön-derilmek için rica etdüklerin ilâm eyledüğünüz ecilden, Mısır Bey-lerbeyisine müekked hükmi-şerifim yazılıub, Mekke-i Mükerrreme eh-linin üç yıllık bâki kalan buğdayları ve her sene ta'yin olunan altı bin erdeb buğdayları, bikusûr gönderilmek emrim olmuşdur. Gerek-dir ki, varub vusûl buldukda, onun gibi, Mekke-i Mükerrreme'de olan 'ulemâ ve sulehâ ve sâwir a'yândan, ellerinde olan berât-ı hümayû-num ve hükmi-şerifim alub ta'yin olunan kimesnelere buğdayların erdeb ile virüb ve ol makûle erdeble virilen kimesnelerden biri vefat etdükde, mahlûl olan buğdayları, âsitâne-i sa'âdetime 'arz olunma-dın kimesneye virilmeye. Ammâ, sâwir fukarâya buğday virüldük-

(86) BA, MD 7, NO. 2400.

(87) C. Orhonlu, Habeş Eyâleti, 133 n. 19.

de, kadehle tevzi' olunub, ammâ anların mahlûl olan buğdayları, vecih ve münâsib gördüğünüz üzre, müstahak olan fukarâya, yine kadehle tevzi' oluna. Hind hâkimlerinden Cengiz Hân'ın vekilleri, her mevsimde mezbûre cânibinden bender-i Cidde'ye metâ' ile gelüb, külli öşür hâsıl olduğın ve bu senede dahi, vekillerin bir mikdâr hil'at götürüb, Cengiz Hân'ın ahbâbından nesne zuhûr eylemeyüb, ekseri tüccârın ve hil'at-ı mezbûre, hâtûnun vekillerinde buulnub, ellerinde vekâlet-nâmeleri olmağla, vekillerinden almağa Şer'-i mecâli olmaduğın bildirmişsin. Bu husus dahi, tedârük olunmuş, fi'l-hakika, beytü'l-mâl müstehakkına vâsıl olmak münâsibdir. Bu babda dahi, vüfur-ı ihlâs ve fart-ı ihtisâsınız mucbince, dâyima mukayyed olub, şühüd-ı zûra veyâhud o tarikla beytü'l-mâlime müstahak olmayana verilmeyüb, beytü'l-mâl hususunda vakıf ve in'âm eylemek bâbında envâ'i mesâ'i cemilenüz vücûda götürüle.»

25 Şevvâl 977/2 Nisan 1570 (28)

Osmanlı Devleti, kendilerinden önceki İslâm devletlerinin yaptıkları gibi, Mekke Emirlerinin Hicaz kıt'asında'ki haklarını kabul etmiş ve Hicaz'ı, bir Türk Paşası ile idâre edecek yerde orayı eski usulde bırakıp, Emir'in memleketi idâre etmesine müsaade etmiştir. (29) Fakat Onları, Osmanlı hâkimiyeti aleyhinde hareket ettirmemek için Mekke ve Medine'yi kontrol altına almışlardır. Muhâfız

(28) BA, MD 9, vesika NO. 210. Diğer vesikalar için meselâ bk: BA, MD 7, 2740; Kepeci Tasnifi, NO. 3300, 3299, 3306, 3305, 3303, 3361. TSMA, NO. E 347, D 3485, D 3439, D 1222; TSMK, E 3055, E 3054.

Yukarıda, 25 numaralı notta işâret edildiği gibi, Haremeyn'e sürre gönderilmesi, Hicaz'ın Osmanlı hâkimiyetine geçmesi ile başlamış değildir İlk Osmanlı pâdişahları da, Mekke ve Medine'ye sürre yollarları (tafsilât için bk: Uzunçarşılı, **Mekke-i Mükerrre Emirleri**, 13 vd). Bunun üzerinde titizlikle dâran Yavuz Sultan Selim, cerâya, yani sadaka zahiresi olarak Mekke'ye 5000, ve Medine'ye 200 erdeb zahire tahsis etmiş ve sonra bu, iki şehrin nüfusunun artmasına mebni, bu mikdar arttırılmıştır. Yirminci asrın İlk yarısında, Mekke'ye gönderilen zahire mikdârı 12 000, Medine'ninki de 8 000 erdeb olub, Mısır Evkaf Nezâreti marifetiyle vakfedilen çiftliklerin mahsullerinden gönderilirdi. Bir erdeb, eski okka 400 dirhem hesabı ile 108 okka olub, İstanbul kilesi hesabı ile 4,5 İstanbul kilesidir (Uzunçarşılı, 14 n 2).

(29) A. Asrar, **Osmanlıların Dini Siyaseti.**, 215; Uzunçarşılı, **Mekke.**, 148.

Mekke'de hükûmet icrâ eden şeriflere, "Mekke Emiri" ünvanı verilmiştir (E. Sabri, **Mir'ât.**, III, 45). Hz. Hasan soyundan gelenlere şerif, Hz. Hüseyin soyundan gelenlere de seyyid denir (E. Sabri, III, 65; C. Van Arendonk, "Şerif", IA, XI, 437). Fâtimilerin, 358/969 senesinde Mısır'a yerleşmelerini müteakip, Mekke ve Medine de onların idaresine geçmiş ve o zamandan beri Hicaz, hemen hemen bilâ fâsıla Mısır devletlerine bağlı kal-

asker ve kadılar göndermişler, bir de Mısır Beylerbeyliğine bağlı olarak, Cidde Sancakbeyliği'ni ihdas etmişlerdir. (30). Hatta ilk zamanlarda, Hicaz bölgesinin işlerini, uzun müddet Mısır vâlilerinin arzuları üzerine yürütmüşlerdir. (31)

Mekke Emirleri, Hicaz'daki geniş salâhiyetlerini tahdid ettirmek istemiyerek, Mekke ve Medine'deki Türk Muhafız kuvvetlerini de emirleri altına almak istemişlerse de, oradaki askeri kumandan buna yanaşmamıştır. Kumandanı azle muvaffak olamayan Mekke Emiri Ebû Numeý, İstanbul'a gönderdiği Arab tarihçisi Kutbu'd-Din Mekki (ö. 1582) adındaki elçi ile Medine Kumandanı Piri'den şikâyet ederek değiştirilmesini istemiştir. (32) Hicaz taraflarını, yalnız Mekke Emiri'nin elinde bırakmak istemeyen ve oralarda Türk hâkimiyetini devam ettirmek siyâsetini kati olarak uygun bulan devrin pâdişâhı Kânûni Sultan Süleyman, Emir'in bir şikâyetiyle Piri'yi azledip Emir'in şımarmasına muvâfakat etmediğinden, tahkikât yapilmasını emrederek elçiyi geri göndermiştir. (33)

miştir. 923/1517'de Mısır'ın fethiyle beraber Osmanlı memleketlerine dahil edilen Mekke Emâreti, İstanbul'dan gönderilen valiler vasıtasıyla idâde edildiği halde, Mekke Emirleri, makamlarında bırakılıp memuriyetleri tasdik olunmuştur (H. Ethem, **Düvel-i Islâmiyye**, 148). Mekke Emirleri'nin elkâbı, vazife ve salâhiyetleri, tayin ve tahsisatları, İstanbul ile teâti edilen nâmeler ve Hicaz'ın Osmanlı idâresine geçişinden ayrılışına kadar hükümrân olan Emîrler hakkında derli toplu bilgi, merhum profesör İ.H. Uzunçarşılı'nın **Mekke-i Mükerrreme Emirleri**'nde mevcuttur. **HVS**, sene 1306, s. 115-118, Emirler'in listesi vermektedir; Şerif Ebû Numeý'den itibâren başlayan bu kronolojik tablo, İ. Rif'at Paşa, **Mir'âtü'l-Haremeyn**; I, s. 354-366'da da vardır. Şeriflerle ilgili olarak şunlara da bakınız: E. Sabri, III, x86-x89; A.J. Wensinck, "Mekke", **IA**, VII, s. 636-643; C. Snouck Hurgronje, **Verspreide Geschriften**, III, Leipzig 1923, s. 313-325.

(30) İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, II, 427.

Cidde Sancakbeyi'nin ünvan ve salâhiyeti, Emîn-i Cidde Beyi ve Şeyhu'l-Harem-i Mekke, Vâli-i Eyâlet-i Cidde, Habeş Beylerbeyi ve Cidde Beyi, Cidde Mutasarrıfı ve Habeş Vâlisi ve Mekke Şeyhu'l-Haremi gibi muhtelif şekilde zaman zaman değişmiş, Habeşistan ile Yemen bile onun idâresine verilmiştir. 923/1517'den 1304/1886'ya kadar Hicaz'da Beylik ve Vâliklik ünvanları ile hükümet eden zevâtın isim, ünvan ve memuriyet tarihlerini bildiren bir şema için bk: **HVS**, sene 1305, s. 91-99.

(31) Bu hususta Osmanlı arşivlerinde bir çok vesika vardır. Meselâ bk: **BA**, **MD 3**, vesika NO. 542, 990, 1062; **MD 5**, NO. 257, 398, 1493; **MD 7**, NO. 690, 720, 959, 980, 981, 982, 983, 985-987, 1041, 1138, 1319, 1378, 2479.

(32) H. Uzunçarşılı, **Mekke-i Mükerrreme**., 25. Mekkî, bu elçiliğini şu seyâhatnâmesinde anlatmaktadır: El-Fevâyidü's-Seniyye fi'r-Rihleti'l-Medine ve'r-Rûmiyye (Beyazıt Kütübhânesi, Veliyyüddin Ef. Kısmı, NO. 240), yp. 241 vd; aynı yazar, **Berku'l-Yemâni fi Fethi'l-Osmâni**, (mukaddime), 49.

(33) Mekkî, **Berku'l-Yemâni**., (mukaddime), 5153; Uzunçarşılı, **Mekke**., 25.

Bununla beraber, Mekke ve Medine'deki muhafız Osmanlı kuvvetleri hariç, Mekke Şerifleri, Hicaz'da âdetâ sikkersiz bir hükümdâr gibi serbest idârelerinde devam etmişlerdir. (34)

Hülâsa, Haremeyn hizmetini en büyük şeref telâkki eden Osmanlı Devleti, sırf mânevî şerefi yüzünden Hicaz'ı, bilhassa oradaki Mekke ve Medine'yi elinde tutmuş ve bu hususta çok titiz ve kiskanç davranmıştır. Haremeyn-i Muhteremeyn denilen bu iki mukaddes şehirde ve dolayısıyla Hicazda, âsâyişin yolunda gitmesine son derece gayret sarf etmiştir. (35).

KISALTMALAR

- BA : Başbakanlık Arşivi.
EI² : The Encyclopaedia of Islam, 2 nd edition.
HVS : Hicaz Vilâyeti Salmâmesi.
İA : İslâm Ansiklopedisi.
MD : Başbakanlık Arşivi, Mühimme Defteri.
SK : Süleymâniye Kütübhânesi.
TD : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi.
TOEM : Târih-i Osmânî Encümeni Mecmu'ası.
TSMA : Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi.
TSMK : Topkapı Sarayı Müzesi Kütübhânesi.
TV : Tarih Vesikaları.

(34) Uzunçarşılı, Mekke, 25.

(35) Krş. TSMK, R 1952, fp. 2a-3a.

Gelibolulu Mustafa 'Âlî'nin Eserlerinin Yeni Bir Tasnîfi ve "Mevâ'idü'n-Nefâis fi Kavâ'id'l-Mecâlis,, Adlı Eseri.

Dr. Mehmed ŞEKER

GİRİŞ

İslâm - Türk Medeniyetinin doruğa çıktığı dönemlerden biri olarak kabul edilen Osmanlı İmparatorluğunun kültür hayatı, ne yazık ki, tam anlamıyla, hâlâ incelenememiştir. Yedi yüzyıla yaklaşan (M. XIII - XX. yy.) bir dönemi içine alan Osmanlı çağları, İslâm Medeniyeti ile birlikte Türk kültürü bakımından da üzerinde önemle durulmasını gerektirir.

Şurası bir gerçektir ki, Osmanlı İmparatorluğunun lâıyık ile incelenebilmesi için, kendi içinde yetişen bilgin, tarihçi, yazar ve ediblerinin yakından tanınması gerekir. Özellikle tarihçiler, siyâsi ve sosyal tarih açısından üzerinde dikkatle durulması gereken kişilerdir.

İşte, bu yazımızda, üzerinde doktora çalışması yaptığımız, (1) XVI. yüzyıl Osmanlı tarihçisi ve yazarı Gelibolulu Mustafa 'Âlî'nin eserlerinde şimdiye kadar yapılmıyan yeni bir tasnif denemesi ile son eseri olarak tesbit edilen «Mevâ'idü'n-Nefâis fi Kavâ'id'l-Mecâlis»ini tanıtmaya çalışacağamı.

Öncelikle, eserlerinin mâhiyetleri üzerinde durmadan, sâdece isimlerini kaydetmekle yetineceğim. İkinci bölümde de, Mevâ'idü'n-Nefâis'in (MN) nüsha özellikleri ile eserin mâhiyeti hakkında genel bir tanıtma yapacağım.

1 — Mehmet Şeker, Gelibolulu Mustafa 'Âlî ve "Mevâ'idü'n-Nefâis fi Kavâ'id'l-Mecâlis" adlı eserinin tahlili, (Doktora Tezi), Erz. A.Ü. İls. İlimler Fak., 1978

I. BÖLÜM

ÂLİ'NİN ESERLERİNİN YENİ BİR TASNİFİ

Kânüni Sultan Süleyman (1520-1566), II. Selim (1566-1574), III. Murad (1574-1595), ve III. Mehmed (1595-1603) gibi dört pâdişâha hizmet ederek, onların zamanında yaşamış olan 'Âli Mustafa (Doğ. 2. Muharrem 948 h./24-25 Nisan 1541 m.-öl. Zilka'de sonları 1008 h. Haziran başları 1600 m.)², devrinin ünlü tarihçilerindedir. Ayrıca, şiir ve nesir halinde irili ufaklı altmışa yakın eser bırakan 'Âli, tasavvuftan edebiyâta, gramerden mantığa kadar bir çok konuda kalem oynatabilme yeteneğine sahip yazarlarımızdandır.

Bildiğimiz kadarı ile 'Âli'nin eserlerinin, şimdiye kadar yapılan çalışmalarda, genellikle; Tarihi, Edebî ve diğer eserleri olmak üzere üç ayrı bölüm halinde ele alındığını görüyoruz. (3) Fakat biz, 'Âli'nin eserlerini konularına ve yazılış şekillerine göre yeni bir tasnife tâbi tutmayı uygun buluyoruz.

1 — 'Âli'nin Tarihi Eserleri: Kühnü'l-Ahbâr, Füsülü'l-Hall ü Akd ve Usûlü Harc ü Nakd, Hâlatü'l-Kâhire mine'l-Âdâtî'z-Zâhire, Zübdetü't-Tevârih, Nusret-nâme, Fursatnâme, Heft-Meclis, Nâdirü'l-Mahârib, Mirkâtü'l-Cihâd, Mir'âtü'l-Avâlim, Câmi'u'l-Hubûr der Mecâlis-i Sûr, Müşkât v.d..

2 — 'Âlinin Manzum ve Edebî Eserleri: Türkçe ve Farsça Divanları, Sade-i Sad Güher, Sübhatü'l-Abdâl, Gül-i Sad Berk, Bedi'ur-Rükûm, Mihr ü Mâh, Mihr u Vefâ, Tuhfetü'l-'Uşşâk, Manzum Kırk Hadis Tercümesi, Mecma'u'l-Bahreyn, Sübhatü'l-'Inâbe, Nikâtü'l-Kâl fi Tazmini'l-Makâl, Dekâyiku't-Tevhîd, Me'âlimu't-Tevhîd, Câmi'nin bir beytinin şerhi, Bedâyi'u'l-Metâli', Şehr-engiz-i Berây-ı Hüb-Rüyân-ı Gelibolu.

3 — 'Âli'nin Sosyal Hayâta ve Ahlâka Dair Eserleri: Nasîhatü's-Selâtin, Mehâsinü'l-âdâb, Mevâ'idü'n-Nefâis fi Kavâ'idü'l-Mecâlis, Kavâ'idü'l-Mecâlis, Hulâsatü'l-Ahvâl der Letâfet-i Mevâ'iz-i Sahîhi'l-Hâl, Tuhfetü's-Sulehâ, Hakâyiku'l-Ekâlîm, Me'âyibu'l-Erâzil.

2 — M. Câvid Baysun, Tarih Dergisi, 1/2 1950, s. 389-400.

3 — Bakınız; Ahter Ali, Gelibolulu Mustafa 'Âli, İst. Ün. Edebiyat Fak. Bitirme Tezi, 1340 (Türkiyat Enstitüsü, T. 28); Atsız, 'Âli Bibliyografyası, İst., 1968, Süleymaniye Kütüphânesi Yayınları: 3; İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnâl, Menâkıb-ı Hünerverân neşrine eklediği "Mustafa 'Âli'nin Hayatı ve Eserlerine dair Önsöz (s. 3-133) İst. 1926.

4 — Tasavvufa Dâir Eserleri: Hilyetü'r-Ricâl, Riyâzu's-Sâlikin; Nevâdiru'l-Hikem, Dürer-i Mensûre veya Zübdetü'l-Evrâd, Ravza-i 'Irfân, Ravzatü'l-Letâif.

5 — Hattatlığa ve Diğer San'atlara dair Eseri: Menâkıb-ı Hüner-verân.

6 — Mektupları ve İnşâya dair Eseri: Menşe'ü'l-İnşâ, Münşeât, Enisü'l-Kulûb.

7 — Diğer Eserleri: Râhatü'n-Nüfûs, Câmi'u'l-Kemâlât, Tâli'-i Selâtin, Ferâidü'l-Vilâde, Risâle-i Zırgamiyye, Vakıf-nâme, Nüzhet veya nüzhetü'l-Mecâlis.

8 — 'Âli'ye isnâd olunan, fakat kesinlikle 'Âli'nin olmıyan eserlerden burada söz etmeyi zâit addediyorum ki, bunların sayısı onu bulmaktadır.

II. BÖLÜM

MEVÂ'İDÜ'N - NEFÂİS Fİ KAVÂ'İDİ'L-MECÂLİS (MN)

'Âli, III. Murad (1574-1595) in isteği üzerine yazdığı âdâb-ı muâşerete dâir olan «Kavâ'idü'l-Mecâlis»ini genişletmek arzusu ile, sosyal yaşayışı, devrinin âdetlerini, ahlâkını, kurumlarını eleştirdiği, sarayda ve devlet teşkilâtlarındaki bozuklukları dile getirdiği, çeşitli sosyal sınıfların âdetlerinden ve benzeri konulardan söz ettiği: «Mevâ'idü'n-Nefâis fi Kavâ'idü'l-Mecâlis» adlı eserini yazmıştır.

Kitaba bu adın verilmiş sebebi yazarı şöylece belirtiyor: «Müstakil makâleler hâlinde düzenlenen bu kitap, güzel sanatlardan ve garip-sözlerden kaçınılarak yazıldı. Çünkü; «sözün hayırlısı, lafzı kısa, anlamı geniş olandır» hikmetine inanmaktayım. Bu yüzden günlük edâ ile yazmayı uygun gördüm. Bunun için de, değersiz ve faydasız bir şeyin yerini, nimet dolu faydalı şeyler aldı. (4)

Müstakil makâleler halinde, faydalı bilgiler anlatılarak, her makâle ayrı bir sofraya benzetildiği için yazarın kitabına bu adı verdiği anlaşılmaktadır.

1 — MN. in NÜSHALARI

Mustafa 'Âli Efendinin bu eserinin şimdilik bilinen iki nüshası vardır. Bunlardan biri, 104 fasıl olan Raif Yelkenci nüshası ile, diğeri de 42 başlıktan ibâref eksik bir nüsha olan Bursa nüshasıdır.

4 — MN. (Mevâ'idü'n-Nefâis Tıpkı Basımı), İst., 1956, s. 9

a) Raif Yelkenci Nüshası ve Tıpkı Basım

İstanbul'da Bâyezid'de, hayatta iken, kitapçılığı meslek edinmiş olmakla tanınan merhum Raif Yelkenci tarafından bulunduğu bildirilen (5) nüsha, İst. Ün. Edebiyat Fakültesi Yeniçağ Tarihi Kürsüsü tarafından 1956 yılında aynı fakülte yayınları arasında tıpkı basım olarak neşredilmiştir.

Yayınlanan tıpkı basıma esas alınan nüshanın kimin tarafından ve ne zaman istinsah edildiği hakkında hiç bir kayıt yoktur. Aslı 127 varaklık olan nüsha, tıpkı basımda 254 sahife olarak basılmıştır. (6)

Başta bir arapça girişden sonra, Türkçe mukaddime ile 104 fâsıldan ibaret olan MN. in tıpkı basımı üzerinde daha fazla bilgi vermek niyetinde değiliz.

b) Bursa Nüshası

Eksik bir nüshadır. 40 ayrı bölüm vardır. Fasıllar numaralanmamıştır. Bursa Genel Kitaplığının Orhan Gazi bölümünde 1214 no. sunda kayıtlı olan nüsha MN. in bilinen ikinci nüshasıdır. Nüsha ve farkları için adı geçen tezimize başvurulabilir.

2 — MN. in DİLİ VE ÜSLÜBU

MN. esas itibâriyle Türkçe yazılmıştır. Yer yer nazım parçaları serpiştirilmiş olmakla birlikte nesir olarak kaleme alınmıştır. Manzum ve mensür parçalar arasında, küçüklü büyüklü yüzden fazla âyet ve hadislerle atasözü ve deyimlerin yer aldığı arapça ve farsça cümle ve beyitlere rastlanmaktadır. Bunlardan yedi yerde geçeni farsça, diğerleri ise arapçadır.

Yazar, eserini geniş halk kitlelerinin yararlanması için mümkün oldukça ağır üslûptan kaçınarak, anlaşılmayan lâfızlar kullanmama-ya çalışarak yazdığını belirtmektedir. Hatta, günlük konuşma dili ile yazmış olmasını da eserinin bir özelliği olarak nitelendirmektedir. (7) Çağının Türkçesi ile yazılan eserde, günümüzde anlaşılması zor bir dil kullanılmışsa da, 'Âli'nin yaşadığı çağın kültür ve anlayışı düşünülürse, kullanılan dil ve üslûbun sâde olduğu görülür. (8)

5 — M. Câvid Baysun, *Mevâ'idü'n-Nefâis fi Kavâ'idü'l-Mecâlis*, tıpkı basım, İst., 1956, Takdim, Ayrıca aynı yazarın; Müverrih 'Âli'nin *Mevâ'idü'n-Nefâis fi Kavâ'idü'l-Mecâlis*'i Hakkında, *Tarih Mecmuası*, 1950, 1/2, 390'daki makâlesine bakınız.

6 — Bak. MN.

Geniş bilgi için bak. Mehmet Şeker, a.g. tez, 108-113.

7 — MN. 9

8 — Örnekler için bak. Mehmet Şeker, a.g. tez, 127-128.

3 — MN. in KAYNAKLARI

'Âli, eserinde kaynak olarak herhangi bir eser ismi vermemektedir. Doğrudan doğruya kaynak niteliğinde sayılabilecek olan âyet ve hadisler, yazar tarafından hangi sürenin kaçınıcı âyeti, ya da hangi hadis kitabında var olduğu belirtilmeden, eser de kendine göre uygun yerlere serpiştirilmiş bulunmaktadır. Eser, baştan sona gözden geçirildiğinde; on yerde âyete, dokuz yerde de hadise rastlanmaktadır.

Yazar, sâdece bir yerde, Muhyiddin-i 'Arabî'nin Mevâkı'u'n-Nücüm'ünden söz etmiştir. (9) Ancak, araştırmalarımızda adı geçen eserden nakledildiği bildirilen bölümlere rastlanmamıştır.

Son eseri olarak kaleme alınan MN. inde 'Âli, Kavâ'idü'l-Mecâlis, Nushatü's-Selâtin, Kühü'l-Ahbâr ve Füsûlü'l-Hall ü 'Akd gibi daha önce yazdığı eserlere atıflar yapmadan, onlardan tekrarlama-larda bulunmuştur.

MN. in yazılışına sebep olarak halkın davranışlarını ve konuşmalarını beğenmediği için böyle bir eser yazmayı düşündüğünü anlatan 'Âli, (10) bu eseri yazarken halkın davranış ve konuşmalarından tesbit ettiği hususları malzeme olarak kullanmıştır. (11) Ayrıca, Mekke Şerifi Ebû Nümeyy'in (932/1525-1010/1601) de MN. i gözden geçirerek, «rızâ damgası» vurduğu bizzat yazar tarafından belirtilmiştir. (12).

Ayrıca, Zübdetü'l-Emsâl adını taşıyan bir risâleden çoklukla faydalandığımız tesbit ettiğimiz 'Âli, eserinde bundan hiç söz etmemiştir. Gerek, Raif Yelkenci nüshasının ilk otuz üç sayfasının kenarında yer alan «Âdâb Risâlesi», gerek, «Zübdetü'l-Emsâl» (13) adlı risâlede yer alan ata sözü ve vecizeler MN. in içine yer yer serpiştirilmiş bulunmaktadır. (14)

4 — MN. TÜRÜNDEKİ ESERLER

'Âli, kendisinden önce MN. e benzer bir eser yazılmadığını (15) iddia etmektedir. Biz de MN. in mâhiyetine geçmeden önce, buna

9 — MN. 148

10 — MN, 8, 12-13

11 — MN. 9

12 — MN. 20

13 — Zübdetü'l-Emsâl, Mustafa b. İbrahim (öl. 1024/1615) e ait bir eserdir. MN. den önce yazılmıştır. Bk. İst. Ü. KTP. AY. 2990.

14 — Örnekler için bk. Mehmet Şeker, a.g. tez, 140-141

15 — MN. 9

benzer nitelik arzeden ahlâk ve siyâset türündeki eserlerden bir kaçını kısaca tanıtmakta fayda mütâleâ etmekteyim.

Mevâ'idü'n-Nefâis fi Kavâ'idü'l-Mecâlis, sıradan bir ahlâk risâlesi veya görgü kitabı değildir. Kendine has bir üslûpla, folklordan siyâsete kadar, toplumu ilgilendiren, yazarının yaşadığı çağın toplum yaşayışını, insanların düşüncelelerini, çeşitli tipleri yer yer ayırtılara girerek ele alan, günlük yaşayışın meselelerini, kısacası, toplumun bir çok yönlerini gününün anlayışı içinde anlatan bir kitaptır.

Aslında, bunun benzeri eserler, İslâm dünyasında; ahlâk ve âdâb kitapları veya siyâsetnâme niteliğindeki eserler olarak kabul edilmekte ise de, bunlar çoğunlukla, yaşayışı aksettirmekten çok, örnek yaşamanın prensiplerini gösterirler.

İslâmiyetin doğuşu ile birlikte, müslüman halkın yaşayışını düzenliyen, sosyal bünyeyi bütünleyen kuralların Hz. Peygamber (S.A.V.) tarafından konulduğu görülür. İslâm medeniyetinin gelişmesinde ve sosyal bünyenin olgunlaşmasında rol oynayan en önemli faktör sözlü kültürdür. Kulaktan kulağa aktarılan bu kültür, ister âyet ve hadis olsun, isterse menkûbeler ve tarihi kitaplar tarzında ele alınmış bulunsun, müslümanların yaşayışını etkilemiştir. Nefis terbiyesi, gönül zenginliği, kuvvetli bir imâna sahip olma duygusu belki başlangıçta bu sözlü kültürle sağlanmıştır.

Eski müslümanlardan devlet yönetimine ve sosyal yaşayışa dair düşüncelerini yazmış olanlar, siyâsi düşünür olmaktan çok ahlâk ve felsefe yazarları olarak ele alınmışlardır. Çünkü, İslâm düşünürleri, hükümdarların çalışmaları ile toplumun davranışlarına kuvvetli bir ahlâkî zemin hazırlanmadıkça, siyâset biliminin incelenmesinin mümkün olamayacağını veya İslâmî ahlâk prensiplerinin yönetim kurallarına etkisinin iyi sonuçlar doğurabilmesini temin etmeden bir ülkenin başarı ile yönetilemeyeceğini düşünmüşlerdir. (16) İşte, bu anlayışla düşüncelerini yazan İslâm filozoflarının (17) eserleri, Osmanlılara kadar ulaşarak bir kültür bütünlüğü sağlamışlardır. Ancak, Osmanlı kültürü, Türk milletinin bünyesinden intikâl ettirdiği unsurlarla kendi varlığını ve şahsiyetini korumuştur.

16 — Harun Han Şîrvânî, İslâm'da Siyâsî Düşünce ve İdâre, İst., 1965; 32-33.

17 — Bu konuda ilk yazarlardan biri; İbn-i Ebi'r-Rabi'dir (m. IX. yy.) Daha sonra, sıra ile Mâverî (974-1058), Gazâlî (1058-1111), Râvendî (öl. 1207), İbn-i Teymiye (1263-1328), ve İbn-i Haldûn (1332-1406) gibi düşünürler, çeşitli eserler vermişlerdir. Daha geniş bilgi için bk.; Harun Han Şîrvânî, a.g.e.

Bu düşüncemizin örneğini, Mevâ'idü'n-Nefâis'in benzeri sayabileceğimiz, ahlâk ve siyâset türündeki eserlerden bir kaçında görmek mümkündür. Bilindiği gibi Kâbusnâme, İran edebiyâtından dilimize kazandırılmış bir eserdir. Ahlâk münâsebetlerini ve görgü kurallarını gösteren bu eserde, yazarı Keykâvus'un 428/1077) zamanının ilim ve âdetleri üzerindeki zengin bilgisi, kırk dört bölüme ayrılan çeşitli konularında açıkça görülmektedir. (18)

Neçmü'd-din Dâye'nin Sivas'ta 620/1223 yılında tamamladığı «Mirsâdül-'Ebâd mine'l-Mebde-i ile'l-Me'âd» adlı eserinin beşinci bölümünün ilk dört faslının Şeyhoğlu Mustafa (1340-1410) tarafından Türkçeye tercümesi «Kenzü'l-Küberâ ve Mihâkkü'l-'ulemâ» (19) adı ile yapılan eser de; ahlâk ve siyâset soyundan eserlerdendir. «Pâdişahlar gidişinde, Melikler ve ulu Begler dirliğinde, Vezirler ve Nâ-yibler gidişinde, Âlimler ve Kadılar ve Vâizler hâlinde» başlıkları ile bölümlere ayrılan bu eser, genişletilmiş bir tercüme niteliği taşımaktadır. (20).

Çeviri niteliğindeki bu eserlerden örneklerini verdiklerimizden başka, aynı türden sayabileceğimiz ve türkçe olarak yazılan eserler de vardır. Bunlardan ilki olarak, içindeki, tarihi, edebî, hukûkî, estetik ve sosyal değerleri ile söylendikleri çağın ve ortamın sosyal hayatından bir çok çizgiler taşıdığını bildiğimiz Dede Korkut Hikâyeleri (21) ile Kutadgu Bilig (22) gibi ahlâk ve âdâb kitaplarına dik-kati çekmek isteriz. Aslında, Türk-İslâm kültürünün bütünlüğü içinde konuya yakın ve uzak olduğuna bakılmaksızın birbirine benzeyen bir çok eser adı sayılabilir. Ancak, biz, üzerinde çalıştığımız Mevâ'idü'n-Nefâis türündeki eserleri veya konu yakınlığı olanları burada ele aldığımızdan fazla ayrıntılara girmek niyetinde değiliz.

Osmanlı kültürünü oluşturan değerleri ve yaşayış tarzını tarihe dair eserlerden çok, sosyal hayatı yansıtan ahlâk ve siyâset kitaplarından öğrenmek imkânının varlığı kabul edilir. Nitekim, günümüzde Osmanlı toplum yapısı üzerinde yapılan çalışmalarda bu tür eserlerin kaynak olarak seçildikleri görülmektedir. Bu bakımdan, XV. yüzyılda II. Murad devri şairlerinden Bedri Dilşâd'ın 1427 tari-

18 — Orhan Şaik Gökyay, Kâbusnâme Önsözü, İst., 1974, XV.

19 — Prof. Dr. Fuad Köprülü, Edebiyat Araştırmaları, Ank., 1966, 275, 372.

20 — Dr. Hüseyin Ayan, Mustafa Şeyhoğlu Hurşidnâme, Erzurum, 1974 (Doçentlik Tezi), s. 27-29.

21 — Orhan Şaik Gökyay, Dedem Korkudun Kitabı, İst., 1973, COLXX-DCIV.

22 — Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig, (Çev. Reşid Rahmetî Arat), Ank., 1974.

hindé yazdığı; İslâm inancına dâir konularla, oyun ve eğlence hayatına; köle ticâretinden, çocuk eğitimine kadar sosyal yaşayışın değişik konularının işlendiği klâsik bir ansiklopedi örneği olan «Murad-nâme»⁽²³⁾ ile 1453 yılında, Ali bin Hüseyin tarafından yazılan ve «ataların mertebelerinin; ana, baba hakları, öğretmen öğrenci ilişkileri, yazı yazmak, suda yüzmek ve ok atmak» gibi sanatlarla çeşitli görgü ve ahlâk kurallarını içine alan «Tâcü'l-Edeb (Tariku'l-Edeb)»⁽²⁴⁾ devrinin sosyal yaşayışı için kaynak eser niteliğindedirler.

MN. türünde sayılabilecek bir diğer eser de; eğlence toplantılarında, kimlerin nasıl davranacakları ve bu tür toplantılarda çalışan sazlarla hizmetlilerin davranışlarından sözeden Edirne'li Revânî (öl. 1524) nin 'İşret-nâme'sidir.⁽²⁵⁾

Daha çok siyâset-nâme niteliği taşıyan Âşâf-nâme'nin yazarı Lütfü Paşa (1488-1563) ile «Ahlâk-ı Alâî» yazarı Kınalızâde (1510-1572) MN. in yazarı Mustafa 'Âli Efendiyle çağdaş oldukları gözönüne alınırsa, kendisinin eserinden önce MN. e benzeyen bir eserin yazılmadığı iddiası, yukarıda sıraladığımız eserlerin muhtevâsı ile de karşılaştırılınca, tereddütle karşılanacak bir iddia olsa gerektir.

5 — MN. in KISACA MÂHİYET VE TAHLİLİ

MN. inde 'Âli'nin verdiği bilgiler tasnif edilince, görülür ki; eserin ağırlık noktasını sosyal hayâta âit bilgilerin çokluğu teşkil eder. İkinci derecede de, devlet kuruluşlarına, bilim ve sanat alanlarına da yer verildiği görülür. Toplum hayatında sosyal sınıflar arasında önemli bir yeri olan aydınların yetişme tarzlarında özellikle, medreselerdeki düzenin bozulması sebebi ile sosyal huzursuzlukların doğduğunu ileri süren 'Âli, toplumun hoş görmediği davranışlarla çıbanbaşı olan huzur bozucuların türediğini anlatmaya çalışması, günümüzde bile aktüel bir konu olarak, herkesi ilgilendirmektedir. Sosyal yardımlaşmadan, mesken meselesine kadar, toplum hayatının değişik meselelerine de parmak basılması sanırız ki, XVI. yüzyıl hayatına daha da yaklaşmamıza sebep olacaktır.

23 — Geniş bilgi için bakınız; Dr. Müjgân Cınbur, Murad-nâme, Millî Kültür Dergisi, C.I, sayı: 2, Şubat-1977, s. 60-63.

24 — Ali bin Hüseyin hakkında fazla bir şey bilinmemektedir. Geniş bilgi için bk.; Nihat Sâmî Banarlı; Resmî Türk Edebiyatı Tarihi, I, İst., 1971, s. 496.

25 — Nihat Sâmî Banarlı, a.g.e., I, 478.

Devlet yönetiminin başı olan Padişâhın, yetkilerini yerinde kullanması gerektiğine, aksi halde, rüşvetle işlerin lâıyk olmayanlara gördürülerek devlet çarkının bozulmasına yol açacağını savunan müellifimiz, padişâhın törelere sahip çıkmamasından dolayı görevini yapmadığını ileri sürmektedir.

Devlet kuruluşlarındaki bozuklukların temelinde rüşvet yattığı için, rüşvet verenlerin verdiklerini almak düşüncesiyle halka zulmettiklerini çağının devlet kuruluşlarını yakından tanıyan bir kimse olarak belirtmektedir.

Günümüzde bile merak konusu olan haremın işleyişi, belli bir disiplin içinde mümkün olmaktadır. Buradaki düzenin Kanûni'den sonra gerekli kurallara uyulmaması sonucu, buranın da bozulmaya başladığını göstermektedir. Sarayda, hastahâne gibi bir kuruluşun bulunuşu, burada yaşayanların sağlıklarından diğer ihtiyaçlarına kadar her türlü ihtiyaçlarının karşılanmaya çalışıldığını ortaya koymaktadır.

Devşirme yolu ile Osmanlı toplumuna katılan köle ve câriyelerin, hizmetten kaçan «cinsi bozukları» olabileceği gibi, davranışlarında iyi halli ve tutumlu olanların da bulunduğunu anlatan yazarımız, çeşitli milletlere mensup olan hizmetkârların özellikleri üzerinde durarak orjinal bilgiler vermektedir.

Dini hayat, Osmanlı toplumunun her sınıfında görülmektedir. 'Âli'nin takıldığı nokta; ibâdet sırasında kurallara uymayanların durumlarıdır. O, gösteriş için ibâdet yapanları da yermektedir. Çağının toplumunda yaygın olan tarikat guruplarına çok kısa da olsa yer vermektedir. 'Âli, Osmanlı toplumunun, Rumeli, Tuna, Akdeniz yarısı, Arap ve Acem ile Anadolu halkından oluştuğunu belirterek, bunların özelliklerinden de söz etmektedir.

Eserin adından, daha çok görgü kitabı olduğuna hükmedilen MN. de, konuşma ve görgü kurallarına da yer verilmektedir. Modern toplumlarda da görüldüğü üzere, çığnänen bazı görgü kurallarına uymadıkları için, çağının insanlarını eleştiren yazar, sanki günümüz insanına seslenmektedir. Sohbet anında konu dışına çıkılması, bir yazar veya şâir eseriden bir parça okurken başka şeylerle uğraşılması veya beğenmezlik gibi bir tavır takınılması, bilgisi olmadığı halde çeşitli konulardan söz açması gibi olumsuz davranışlarda bulunanlar, görgü kurallarına riâyet etmeyenler olarak nitelendirilmektedirler.

Ziyâret âbâdı gibi, günümüzde de geçerliliğini sürdüren kuralarda, gözlemlerine dayanarak görüşlerini belirten yazarımız, za-

mansız yapılan ziyâretleri ve ziyârete giderken yanında dâvetsiz kişilerle gitmeyi göngü kurallarına uygun bir davranış olarak görmemektedir.

Yemek ve içki topluluklarına âit kurullarla, yiyecek ve içeceklerden az da olsa söz edilen eserde, yazar, toplumun çeşitli sınıfları için değişik kıyâfetler teklif ederken, devrin kumaş ve giyecek çeşitlerini de tanıtmaktadır.

Kendine göre bir av anlayışı olan yazar, avlanma çeşitlerinde de özel bir ayırım yapmaktadır. Meyhâne, Bozahâne ve Kahvehâne gibi eğlence yerleri başboş insanların veya tiryakilerin uğradıkları yerlerdir. Günümüz sirklerine benzeyen eğlence yerlerindeki çeşitli gösterilerden ve bu gösterileri yapanlardan bahseden 'Âli, gördüğü yirmiye yakın sazın adını vererek bazılarının özelliklerine kısaca değinmektedir.

Askerlik ve askeri sınıflar ile ekonomik hayat hakkında MN. de tatminkâr bilgi bulmak zor olmaktadır. Bununla birlikte, tedâvülde olan paralardan ve ticâri hayatın varlığından az da olsa söz edilmektedir.

Kişilerin ev kiralama veya ev yaptırmada, giyecek seçiminde malî durumlarına göre davranılması geerktiğine dâir gözlemler herhalde her çağda geçerli olsa gerektir. Acemi Ocağı ile Yeniçeriler hakkında söylenenler bildiklerimize bir yenilik getirmemektedir.

Bilgi sâhibi olunmayan konulardan söz açmamak ve bilginlere, belli konularda derinleşenlere saygı göstermek gibi bir ilmi anlayışı benimseyen 'Âli, insanların yüz ve davranışlarından iç durumlarını anlamak bilgisi olan İlm-i Ferâset (İlm-i Kıyâfe) den söz açarak kendisinin de bu konuda ihtisas sâhibi olduğuna dâir örnekler vermektedir.

MN. de yolculuk kurallarından da söz edilmektedir. Yolculuk hakkındaki düşüncelerini belirten 'Âli, kara yolculuğu ve deniz yolculuğundan birincisini tercih etmektedir. Çünkü, deniz yolculuğunda tehlike, diğerine göre daha çoktur. Bu arada karada ve denizde yolcu taşıyan araçların, özelliklerine görre sıralandığı görülmektedir. Denizde işleyen araçlarla, yolcu ve yük taşıyarak ticâret yapıldığını öğrenmekteyiz.

Genel çizgileri ile özetlemeye çalıştığımız MN., günümüz araştırmacılarına XVI. yüzyılın yaşayışına ve toplum yapısına ışık tutacak nitelikte değerli bir eserdir.

K I Y Â F E T İ L M İ
V E
S E Y Y İ D L O K M A N Ç E L E B İ ' N İ N
K I Y Â F E T - N Â M E S İ

Yazan: Mehmed Serhan TAYŞI

(Kıyâfet kelimesinin etimolojik incelemesi; Kıyâfet ilminin doğuşu ve tarihi gelişimi; Kıyâfet ilmine yakın ilimler; İstanbul Kütüphânelerinde bulunan «Kıyâfetnâme» nüshaları; Tedkike esas alınan Kıyâfetnâmenin müellifi Lokman Çelebi'nin hâl tercümesi; Eseri olan «Kıyâfetü'l-İnsâniyye fi Şemâ'ili'l-Osmâniyye»nin tedkiki.)

I. K I Y A F E T K E L İ M E S İ N İ N E T İ M O L O J İ K T E D K İ K İ :

Bu hususta etimolojik bir tetkik bize «Kıyâfet» (Kıyâfe) kelimesinin Arapça asıllı olduğunu gösterir. Anlamı ise «bir kimsenin ardınca gitmek» ⁽¹⁾ olup; «Kavf» kökünden türemiştir. Bu kelime aynı zamanda «Fîrâset (firâse)» yâni bir kimsenin ardınca olmak ⁽²⁾; iz sürüp gitmek ⁽³⁾, anlamlarını da ifâde etmektedir. Kıyâfet kelimesi, şüphesiz galat mânâda «elbise, şekil, sûret ve kılık» anlamlarına gelmemektedir ⁽⁴⁾.

II. K I Y Â F E (T) İ L M İ :

Bir kimsenin «saç, göz, kulak, el, ayak vs. gibi bütün fizikî uzuvlarının dış görünüşlerinden, o uzuvların sahibi olan kişilerin ahlâ-

(1) Doç. Dr. Âmil Çelebioğlu, Kıyâfe (t) ilmi ve Akşemseddinzâde Hamdullâh Hamdî ile Erzurum'lu İbrahim Hakkı'nın Kıyâfet-nâmeleri, A.Ü. Ed. Ahmed Cafer oğlu Özel sayısı, Fas. II, S. 11, Ankara 1979, s. 305, Ayrıca Bk. Mustafa Ahterî, Ahterî-i Kebîr, İst.,

(2) a.g.e., II, 155 (Mine Mengî, Kıyâfetnâmeler üzerine, TDAY., Belleten 1977, Ankara 1978, s. 300, de bu kelimenin kökü hatalı olarak (Kfv) ve (Kfâ) olarak gösterilmiştir.)

(3) Ahmed Âsım, Kâmus Tercümesi, İst., 1305, III, 713.

(4) Doç. Dr. Âmil Çelebioğlu, a.g.e., s. 305.

ki yapısı ve karakteri hakkında hükümler vermek veyâ diğer bir ifadeyle zâhiri görünüşten bâtinî (iç, derûni) vasıflarının tesbit ve tahmin edebilmek ilmine «Kıyâfet ilmi» veyâ lâtince bir ifade ile «Physiognomie» denilmiştir. Aslında bir bakıma insan vücûdu rûhu kaplıyan, onu muhâfaza eden bir elbise, bir kıyâfet gibidir. İslâmî Türk Edebiyatında bu mevzû'da kaleme alınan eserlere «Vesiletü'l-İrfân», «Zübdetü'l-İrfân» gibi isimler verilmesi dışında, dâimâ «Kıyâfetnâme» veyâ «Firâset-nâme» adları verile gelmiştir. Bu ilim dalının mütehasıslarına «Kayıf» dendiğini kaynaklardan öğreniyoruz (5). Bâzanda Kıyâfet ustaları için «Kıyâfetsınas» (Physiognomist) da denilmiştir.

Arap filozof ve edîpleri ise «Kıyâfet» yerine «Firâset» kelimesi kullandığından, «Firâset İlmî» tâbiri kullanılmıştır. Ancak bu kelime «Ferâset» kelimesi ile karıştırılmamalıdır. Zirâ «ferâset», binicilik ve at yetiştirme ilminde mâhir ve hâzık olmak mânâsındadır. (6)

Kıyâfet ilmi, genellikle «Kıyâfetü'l-isr» ve «Kıyâfetü'l-beşer» olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (7). Kıyâfetü'l-isr, insanların ve binek hayvanlarının yollardaki ayak izlerinden ve bu izlerden hareketle, o canlı nesnenin genç veyâ yaşlı olup olmadığını, dişilik veyâ erkekliğini, hattâ bazan bütün fizikî özelliklerini açıklama ilmidir (8). Kıyâfetü'l-insâniyye, Kıyâfetü'l-ebdân veyâ Kıyâfetü'l-beşer'de denen Kıyâfet ilmi ise, yukarıda zikredildiği üzere, insanın bedeni ve fizikî yapısından hareketle, onun ahlâkî vasıflarını tahmine ve uzuvlarının nesebinin tespiti yarayan bir ilim dalıdır.

Yine mevzûları açısından «Kıyâfe ilmine» yakın bazı ilimlerde vardır. İlm-i simâ (insan simâsından ahlâkını anlama), İlm-i Kef (Avuç içinden, avuçun yapısından ve içindeki çizgilerden hüküm çıkarma), İlm-i hutût (alın çizgilerinden insan ömrü, zenginlik, fakirlik hakkında hüküm çıkartma), İlm-i ihtilâç (beden uzuvlarının se-

(5) Kâtib Çelebi, Keşfü'z-zünûn, İst. 1943, II, 1366; Meydan Larus Ans., VII, 275; A.S. Levend, Siyâsetnâmeler, TDAY, 1962 Aynı yazar Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız, TDAY, 162; Hayyâm Pür, Manzum Kıyâfetnâmeler, 1941 Basılmamış mezûniyetçi Türkiyat Ktb. 619, s. 6.

(6) Ahmed Âsım, Kâmus Tercümesi, İst., 1305, II, 978; İ.A., IV., "Firâset ve Kıyâfet mad., s. 640; Ahmed Rifat, Lugat-ı Tarihiyye ve coğrafiyye, İst. 1300 VI., 54.

(7) Kâtib Çelebi, Keşfü'z-zünûn, İst., 1943, II., 1366.

(8) a.g.e., II., 1181 ve Taşköprü-zâde Ahmed İsâmeddîn, Mevzuâtü'l-Ulûm Terc. Kemâleddîn Mehmed, İst. 1313, I., 379; Şeyhü'l-Mevlevî Muhammed A'lâ b. Ali et-Tahânevî, Keşşâf-ü Istilahâtü'l-fünûn, Kalküte 1862, II, 119.

girmelerinden bâzı mânâlar ve hükümler çıkarma), (9) İlm-i iyâfe (kuşların uçuşlarından bir anlam çıkarma), İlm-i riyâka (dağ ve sahralarda su tesbiti ve toprağın karakteri ve cinsinden hareketle altındaki kıymetler hakkında bilgi sahibi olma) gibi ilimler bu cümleden olarak sayılabilir (10).

İlm-i isr, firâset ilmine nisbetle daha müsbet bir görünüş arzeder. Zirâ tecrübe, kuvvetli görüş, hayâl gücü ve hâfıza ile sonuca gidebildiğinden eğitim ve öğretimle kazanılabilen ilimlerdenidir. Bugün ayak izi, iz sürmek, parmak izi vs. gibi hususların kullanılması bu ilim dalının geçerliliğini bize göstermektedir (11)

Firâset ilmi ise, istidlâl (hüküm çıkartma) ve delille olmaktan çok hadsiyât ve tahminle sonuca ulaşılan bir ilim dalı olup, eğitim ve öğretim yoluyla öğrenmek ve öğretmek mümkün değildir. Bu sebeble bu ilim sahasında eser tasnif edilmemiştir. (12) Ancak Araplarda doğan çocuğun nesebini tâyinde (13) ve siyâset alanıyla, Saraya hizmetkâr alınırken, imtihân ve seçmelerde, köle ve câriye alım-satımlarında bu ilimden fazlasıyla yararlanmışlardır. (14)

İnsanın vücûd yapısıyla ahlâki yapısı ve karakteri arasındaki münâsebetler hiç bir zaman kat'i olmasa da, bâzı güç hayat şartları, devâmlı bedeni veyâ fikrî işle meşgûl olma alışkanlığı, maddî ve mânevî alışkanlıkların fizikî bünye üzerinde bir takım izler bıraktığı bilinen bir gerçektir (15)

III. KIYAFET İLMİNİN TARİHİ GELİŞİMİ VE İSTANBUL KÜTÜPHANELERİNDEKİ NÜSHALARI.

İslâmın zuhûrundan önce, eski medeniyetlerin doğup, geliştikleri kültür sahalarında, özellikle eski Mısır, Yunan, İrân ve Sâsânî, Roma ve Hind kültürlerinde, hernekadar sistemli olmasa da bu ilim dalı biliniyordu. Hatta bâzı eserlerde kaleme alınmıştı. Filvâki, Kâ-

(9) Bu tür eserlere "İhtilâc-nâme" adı verilir. Bk. Sevdâi, İhtilâc-nâme (Topkapu Sarayı Müz. Ktp., Hazîme B1. 296 ve İbrahim Hakkı Erzurûmî, Ma'rifetnâme, İst. 1330, s. 215-16 (İhtilâc-nâme, bu eserin içinde bir bölüm hâlindeydir.).

(10) Taşköprî-zâde, Kemâleddin Mehmed, Mevzuâtü'l-Ulûm terc., İst. 1313, I, 381; Ebî Abdillâh b. Muhammed, Kitâbü'l-Âdâbü's-Siyâse tercümesi, İst. 1291, s. 42 vd.

(11) Ahmed Rif'at, Lûgat-ı Târihiyye ve Coğrafiyye, İst. 1300, VI, 54.

(12) Kâtib Çelebi, Keşfü'z-zünûn, İst. 1943, II, 1366.

(13) a.g.e., II, 1367.

(14) Zübdetü'l-İrfân fi alâmeti'l-İnsân, İst., 1290, 3.

(15) Doç. Dr. Âmil Çelebioğlu, Kıyâfe(t) İlimi..., s. 308.

tip Çelebi «Keşfü'z-Zünûn»unda Bukrat (Hippocrates)'ın firâset ilminde üstad olduğunu kayd ederek, bu ilmin geçerliliği hakkında bazı hikâyeler nakletmektedir (16)

Ünlü Yunan hekimi Hipokrat, tıb ilminde teşhis ve tedâvi'de kıyâfe ilminden çok faydalanmış, eserlerinde tabiblere de kullanmalarını tavsiye etmiştir. Yunan filozofu Eflâtun (Platon) ve Aristo'da bu ilmin üstadlarındadı (17). Romalı Kalinus (Galien)'un, Eflâtun, İladus ve Aristo'nun eserlerinin tercümeleri İslâm dünyasında kaleme alınmış bulunan eserlere intikâl ettiği bir vâkıadır. (18)

Doğu dünyasında ise Helenistik kültür etkileriyle İrân Pers İmparatorluğuna ve oradan da İrân Sâsânî İmparatorluğuna intikâl eden bu etkilerle, Sâsânî Hükümdarı Nüşirevân (Âdil)'in emriyle devrinin hükemâsı bir «firâse» kitabı kaleme almış olduğunu ve Nüşirevân'ın bu kitaba bakarak devletin iç ve dış siyâsetine yön verdiğini «Ahlâk-ı Muhsini» adlı eserden öğreniyoruz (19).

Avrupalı şarkiyatçılar bir çok ilim sahasında olduğu gibi, bu ilim de Eski Yunan ve Helen kültürüne bağliyerek, kendilerine mâl etmiye çalışmakta iseler de, bu aşırı bir zorlamadan başka bir şey değildir. Zirâ, Aristo'nun öğrencisi İskender için bir «Siyâset-nâme» (Politika) kitabı kaleme alması, ilimleri tasnif cedvellerini hazırlaması gibi fâaliyetleri, ancak İskenderin Hind seferi'nin tahakkukundan sonra ortaya çıkmış, ve Yunan ilim dünyası ancak eski Hind kültürünün etkilerinden sonra, bu tür eserler kaleme almıştır. Ünlü Türk şâir ve edibi «Visâli» manzûn «Kıyâfet-nâme»sinde bu gerçeği bir beytinde şöyle açıklar:

«Hind diyârında vâir idi bir pîr,

Hayli ilm-i firâset ile şehîr.» (20)

İslâm dünyasında ise, Abbâsî Halifesi Me'mun'un «Dâru'l-Nedve» adını verdiği ilimler akademisini kurmasıyla başliyan, Yunan-

(16) Kâtip Çelebi, Keşfü'z-zünûn, İst. 1943, II, 1367.

(17) Kitâb-ı İflimûn fi'l-firâse, Bibliothecae Academiae Lugduno Batavae, MCCVI., cod. 198; Filimun el-Hakîm, Kitâbü'l-Firâse, Haleb, 1347; Kitâbu Bukrat fi Tabiati'l-İnsân, s. 6; Osman-Zâde Tâib Ahmed, Ahlâk-ı Ahmedî (Ahlâk-ı Muhsini tercümesi), İst., 1256, s. 75.

(18) Hayyâm Pür, Kıyâfet-nâmeler..., İst., 1941, Türkiyât
Ens. Ktb. No. 126, s. 8; Ebî Abdillâh İbn Muhammed, Kitâbü'l-Âdâbi's-Siyâse fi'l-İlmî-
Nazari'l-Firâse (Tercümesi), İst., 1291, s. 3,6.

(19) Hayyâm Pür, Kıyâfet-nâmeler..., s. 8; Farsça metin, bk İ. Üni. Ktb. FY. 368, bk 88 b.

(20) Visâli, Vesiletü'l-İrfân, Erzurum A.Ü. Ktb. A. Sırrı B1. 269, y. 39b (Âmil Çelebi-
bloğlu, Kıyâfet ilmi..., den naklen, s. 310.

cadan Arapçaya yapılan tercüme faaliyetlerinden sonda görülmektedir. (21) Kaynaklarda ilk İslâm Kıyâfet-nâme müellifinin İmâm-ı Şâfi'i (150-204 h./768-819 m.) olduğunu görmekteyiz. Fakat kendisinin eseri maalesef kayıp bulunmaktadır. Ancak kendisinden sonraki müelliflerin eserlerinde bu eser hakkında bazı bilgilere rastlamaktayız. (22) Bunu tâkip eden yıllarda ise, islâm dünyasında «el-Kindî» diye şöhret yapmış olan Ya'kûb b. İshâk (Ö. III h./IX. m. yy. ortası), Aristo'nun İskender için yazdığı «Politika» adlı eserini Yunanca'dan Arapçaya tercüme ederek, on makale üzere tertib etmiş ve bu eserin ikinci makalesini «firâse» bahsine ayırmıştır. (23) Yine Muhammed b. Zekerıyyâ er-Râzî (240-320 h./854-932 m.) tıbbâ dâir kaleme almış olduğu on makalelik eserinin ikinci makalesini «firâse ilmi»ne ayırmıştır (24). Kezâ Hakîm İbn Sinâ (370-428 h./980-1036 (37)'nın da «Fırâset» ilmiyle ilgili bir risâlesi olduğunu biz Kâtîp Çelebi'den öğreniyoruz. (25)

Ebû Sehl Mesîhî'nin Arapça bir «Fırâset-nâme»si (26), muâsırı olan Ebû'l-Kâasım Abdülkerîm b. Havâzin el-Kuşeyrî (376-465 h./986-1072 (73) m.)'nin eserinin bir bölümü (27), Fahrüddîn'ür-Râzî (544-606 h./1149-1209 m.)'nin Arapça kaleme aldığı eseri (28), Muhyiddîn İbn Arabî (560-638 h./1164-1240 m.)'nin Arapça eserinin 8. bâbı ve «Fütühâtü'l-Mekkiyye»sinin 148. bâbı «firâse»ye tahsis edilmiştir (29). Yine Ebî Abdillâh b. Muhammed b. Ebî Tâlibi'l-Ensârî ed-Di-

(21) H.Z. Ülken, *Uyanış Devrinde Tercümenin Rolü*, İst. 1935; aynı yazar, *İslâm Medeniyetinde Tercümelere ve Tesirleri*, İst. 1947.

(22) Taşköprü-zâde, Mehmed Kemâleddîn, *Mevzuâtü'l-Ulûm tercümesi*, I, 379; Osman-züde, A., *Tâib, Ahlâk-ı Ahmedi*, İst. 1256, 72; Kâtîp Çelebi, *Keşf...*, I, 16; I.A., XI, 268-72; Muhammed Ebû Zehrâ (O. Keskinoglu çevr), *İmâm-ı Şâfi'i*, Ankara, 1969, 37. Ya'kût, *Mucemü'l-Udebâ* (Şâfi'i mad.); Ş, Sâmi Kâmüsü'l-Âlâm, V, 3898.

(23) *Kitâbü's-Siyâse fi't-Tedbirî'r-Riyâse*. (Süleymâniye Ktb. Ayasofya, 2457, 2890 Nûruosmaniye Ktb. 4927)

(24) *el-Mansûri*, (Üsküdar Selim Ağa Ktb. 886) basılmıştır. *Cümelü'l-Ahkâmî'l-Firâse*, Halep, 1347.

(25) Kâtîp Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 879.

(26) İ. Üni. Ktb. TY. 2695'de.

(27) *Etvâr-ı Selâtinü'l-Müslimin* (Nûruosmaniye Ktb. 2389), Türkçe terc. (İ. Üni. Ktb. TY, 2212)

(28) *Kitâbü'l-Firâse* (Ş. Sâmi, Kâmüsü'l-Âlâm, V, IV 1366 3346.

(29) *Tedbirât-ı İlahiyye fi İslâhî'l-Memleketi'l-İnsâniyye; Firaseti'l-Hikemiyye fi Kıyâfeti'l-İnsaniyye* (Bu eser İbn Arabî'nin «Fütühâtü'l-Mekkiyye»sinin 148. bâbının Türkçe tercümesi olup mütercimî Şâkir b. Hüseyin'dir) Bk. Hayyâm Pür, *Kıyâfetnâmeler...*, s. 10.

maşki'nin ⁽³⁰⁾ eserleri Arapça kaleme alınmış «Kıyâfet-nâme»ye dâir eserlerin en mükemmelleridir.

Farsça kaleme alınmış Kıyâfet-nâme'ler arasında ise, bilhassa Kemâleddin Abdürrâzzâk el-Kâşî (-730h./1329 m.)'nin eserini ⁽³¹⁾, Derviş Abdürrahmân Mirek (VIII h./XIV m. yy.)'in Sultan Ebû Said Bahâdır Hân (-736 h./1335 m.)'a ithâf ettiği Tuhfetü'l-Fakir'ini ⁽³²⁾, Seyyid Ali el-Hemedânî (-786 h./1384) in «Zâhîretü'l-Mülûk» (5. bâbın sonları) 'adlı eserini ⁽³³⁾, Hüseyin Vâiz el-Kâşîfi (-910/1504 m.)'nin firâsetle alâkalı bir bölüm ihtivâ eden «Ahlâk-ı Muh-sinî»sini ⁽³⁴⁾ ilk plânda hatırlanan eserlerdir. ⁽³⁵⁾

Türkçe kaleme alınmış «Kıyâfet-nâme»lerden ilki Bedr-i Dilşâd b. Muhammed Oruc'un Sultan II. Murad'a ithâfen (829 h./1426 m) tarihinde kaleme alınan «Murad-nâme» adlı mesnevisinde «Kıyâfet» le ilgili bazı beyitlere rastlanmaktadır. ⁽³⁶⁾ Daha sonra ise, Fâtih Sultan Mehmed devri vezirlerinden Mahmûd Paşa-ı Veli'nin musâhibi olan Sarıca Kemâl (895h./1490 m.) tarihinde kaleme aldığı «Selâtin-nâme» sinde «Firâset-nâme» adlı bir eseri olduğunu bildirmektedir ⁽³⁷⁾. Fakat bu iki eser kayıp, olup günümüze kadar gelememiştir. Bugün elimizde mevcûd ilk Kıyâfetnâme nüshası (Türkçe), Akşemseddinzâde Hamdullâh Hamdi'nin (853 h.-909 h./1449-1503 m.) manzûm «Kıyâfet-nâme»sidir ⁽³⁸⁾ Diğer Kıyâfetnâme nüshaları Sultan II. Bâyezid devri ulemâsından Firdevsi-i Rûmî'nin «Firâset-nâme»si ⁽³⁹⁾, Şâbân-ı Sivrihisârî'nin (938 h./1531 m.) tarihinde Sad-râzâm Dâmâd İbrahim Paşa'ya takdîm edilen manzûm tercümesi ⁽⁴⁰⁾, Bayramiyye Meşâyihinden İlyâs b. İsâ-i Saruhânî (-967 h./1559; 60 m)'nin Kıyâfetnâme'si ⁽⁴¹⁾, Abdülmecid b. Şeyh Nasûh'un (-937

(30) Kitâbü'l-adâb ve's-siyâse fi ilmi'n-nazarî ve'l-Firâse (Telif trh. 750 h./1349 m.)

İst. 1291 h./1874 m. de basılmıştır.

(31) Hayyâm Pûr, *Kıyâfetnâmeler...*, s. 7.

(32) Süleymânîye Ktb. B1. 5345.

(33) İst. Üni. Ktb. TY. 2671, Topkapı sarayı Ktb. EH. B1. 1351.

(34) Türkçe Trc. Osmanzâde Tâib Ahmed, *Ahlâk-ı Ahmedî*, İst. 1256, 34. bâb, 72-76.

(35) Ali Destistânî'nin tercümesi olan «Kıyafe-i Şinâsi, 1350/1971 m., dir.

(36) Millî Ktb. 694/1976; ayrıca Bk. Âmil Çelebioğlu, *Kâbusnâme tercümesi*, *Muradnâme'ye dâir, Türk Kültürü*, Ankara 1978, S. 192, s. 15-24.

(37) *Muradnâme*, yk. 207a,

(38) a.g.e., yk. 259b,

(39) R. Anhegger, «Selâtin-nâme» müellifi Kemâl, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, İst. 1952, C. IV, s. 431.

(40) Nûruosmâniye Ktb. Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İst. 1333, II, 59;

(41) Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, İst 1333 I, 18.

h./1565 m), manzûm Kıyâfetnâme'si (42), Sultan II. Selim Hân devri ulemâsından Mustafa b. Evranos (-974 h./1566 veyâ 982 h./1574 m.)'un Kıyâfetnâmesi (43), Sultan III. Murad'a (983 h./1575 m.) tarihinde takdîm ve ithâf edilen Bâlizâde Mustafa Ef. nin Kıyâfetnâmesi (44), onun muâsırı olan Nesimî'nin «Kıyâfetü'l-firâse»si (45) Niğde'li Visâli'nin (1003 h./1595 m.) tarihinde Sultan III. Mehmed'e ithâf ve takdîm ettiği «Vesiletü'l-irfân» adlı eseri (46), Seyyid Lokman Çelebi b. Hüseyinî el-Urmevi'nin (1010 h./1601 m.) tarihinde te'lif ettiği «Kıyâfetü'l-İnsâniyye fi Şemâ'ili'l-Osmâniyye»si (47), Şeyh Ömerü'l-Halveti'nin (-1032 h./1622-23 m.)'nin (1030 h./1620-21 m.) tarihinde İmâm-ı Şâfi'i'nin «Firâset» kitabını Türkçeye nazmen tercüme ederek bir «Firâsetnâme» kaleme almıştır. (48) Ömer Fâni Ef. (-1032/1622-23 m.)'nin Kıyâfetnâmesini (49), Erzurum'lu İbrahim Hakkı (1115-1194 h./1703-80 m.)'nin Kıyâfetnâmesini, (Geverekzâde Hâfız Hasan (-1216 h./1801 m.)'nin İmâm Şâfi'i'nin Firâsetname'sinin Türkçe tercümesini (50)' Mustafa Hâmi Paşa'nın (-1295 h./1878 m.) Fenn-i Kıyâfet'i (51), bu tür eserlerin en değerlilerindedir.

Bu «Kıyâfet-nâme»lerin bir kısmı yukarıda kaydedildiği üzere Arapça veyâ Farsça'dan tercüme edilmişlerdir. İslâm dünyasında oldukça değerli bir mevkie sâhib olan «Kıyâfe ilmi» ve «Kıyâfet-nâme»ler, son asırlara kadar ilim dünyasının ilgisini çekmiştir.

Batı dünyasında ise başlangıçta çok az ilgi duyulan bu ilim dalına, son asırlarda, el yazılarıyla karakter tahlilleri, Fizyonomi ilmi, hukukta ise Lombrosso'dan itibâren özellikle cezâ hukûkunda, suçluluk ve Crimonoloji ilminin doğuşu, tıp ilminde rûh-beden münâ-

(42) a.g.e, I, 113.

(43) a.g.e, II, 49.

(44) Nûruosmaniye Ktb. 410ğ.

(45) İst. Üni. Ktb. TH. 5413.

(46) Erzurum Ü.A.Ü, Ktb. A. Sırrı B1. 269.

(47) Millet Ktb. Ali Emîri Ef. B1. Tarih 1216.

(48) Kâtip Çelebi, Keşfü'z-zünûn, İst. 1943, II, 1368-67.

(49) Bursalı M. Tâhîr, Osmanlı Müellifleri, İst. 1333, I, 118.

(50) İst. Üni. Ktb. TY. 2695.

(51) Miralay el-Hâc Mustafa Hâmî Bey, Fenn-i Kıyâfet, İst. 1280 h. ve Yûsuf Hâlis Ef. (-1300 h./1882, 83 m.) nin matbu bir Kıyâfetnâmesi "Kıyâfetnâme-i Cedid" adıyla tanınmıştır. Bk. OM., II, 169. Ayrıca Hıristiyan Arap müellifi Corci Zeydan'nın arapça matbu bir "Kıyâmet-nâme"si olduğu bilinmektedir.

sebetleri ile Psikiatrik teşhis ve tedâvi gibi sahalarda kullanılmıştır. (52)

IV. KIYÂFET-NÂME'MİZİN MÜELLİFİ «SEYYİD LOKMAN ÇELEBİ»NİN HÂL TERCÜMESİ:

Müellifin tam künyesi «Seyyid Lokman Çelebi b. Hüseyin el-Caşûri el-Urmavi» dir. Sultan III. Murad Hân devri âlim ve târihçilerinden olup, aynı zamanda zamanının tanınmış bir şâiridir. Aslen «Urumiye»lidir. Devrinin âlet ilimleri ile bilinen ihtisas ilimlerini tamamladıktan sonra, 1569 m. tarihinde Sultan II. Selim Hân tarafından «Saray-ı Hümâyûn» ve «Enderûn» hocalığına ve «Şehnâmeciliği»ne atandı. Bir süre sarayda şehzâde hocalığında bulundu. Lokmân Çelebi, Pâdişâh'ın açtığı «Eğri Seferi»inde Sultânın mâiyyetinde bulundu. (53) Devrinin kudretli şâirlerinden biridir. Kendisinin bir «Divân» teşkil edecek kadar şiiri vardır. Künyesinde anlaşılabacağı gibi kendisi «Seyyidü'n-neseb»dir. Şiirlerinde «Lokman» mahlasını kullanmaktadır. Şiir san'atındaki kudretine bir misâl olmak üzere «Kıyâfetü'l-İnsâniyye...»sindeki «Edirne güzellemesi»ni sunuyoruz (54):

«Hôş müferrâh güşedür Dârü'l-karar-ı Edrene,
Benzese adne nola hürrem diyâr-ı Edrene.

Sayd olur hûbân-ı şâhin-tab'a tannı ey gönül...
Olsa şâhinle şikârimiz mürgzâr-ı Edrene.

Şâh Gâzi Hazret-i Sultân Murad b. Orhân,
Eyledi çün azm-i teshir-i hisâr-ı Edrene.

Lala Şâhin Paşa'dan sonra teveccûh eyleyüb,
İrdi âfâka sadâ-yı gir ü dâr-ı Edrene.

Kıldı şâhin saydını tennür-i harb içre kebâb,
Hasmı yaktı nâr kâhr-ı kârzâr-ı Edrene.

(52) Ernest Kretschmer, *Beden Yapısı ve Karakter*, terc. Mümtaz Turhan, İst, 1949, s. 253 ve Mazhar Osman Uzman, *Anormal Psikolojik Davranışlar*.

(53) Ahmed Rifat *Sicill-Osmâni*, IV, 93; Bursalı Mehmed Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III, 135; Seyyid Lokman'ın Hâl-tercümesi hakkında en sıhatli bilgiler, kendi muâsırları olan Gelibolu'lu Mustafa Âli'nin «Kühü'l-Ahbâr»ın yazma IV ve V. cildlerin ilgili maddelerde (Bk. Ü. Ktb. TY. 5959) ile tarihçi Selânikî'nin eseri ve kendi eserlerindeki müteferrik kayıtlar; Ahmed Tevhîd Bey, *Seyyid Lokman, Çelebi ve Hünernâmesi*, TOEM., I, (1911), 103-111 dedir.

(54) *Kıyâfetü'l-İnsâniyye...*, (Millet Ktb. Ali Emîri, Tarih, 1216) bk. 25 a.

Kaçtı kâfir bir gemiyle şehirdir açıldı hep,
Avn-ı Hakla burc-î şehîr üstüvâr-ı Edrene.

Zîb ü ferri çok vilâyet olmağın tarihidir,
Oldı İslâm'ın yine zîb ü diyâr-ı Edrene.

(Sene: 762h./1360 m.)

Seyyid Lokman Çelebi, 1010 h./1601 m.) tarihinde vefât etmiştir.

V. SEYYİD LOKMAN ÇELEBİ'NİN ESERLERİ:

1. HÜNERNÂME: Eser Sultan II. Selim ve Kânûnî Sultan Süleyman Hân devirlerinden bahseden on fasıl, bir zeyl ve bir hâtemeden son bulan minyatürlü bir Osmanlı Tarihidir (55). Topkapu Sarayı Ktb. Hazine 1523'no. da kayıtlı bulunan bir nüshası, eserin birinci cildini teşkil etmekte olup, 234 varak, 15 satır, 485x305 (165) mm. ebâdında, güzel iri ta'likle ve Bosna'lı Sinan b. Mehmed hattıyla (992 h.) de, âharlı bir kâğıt üzerine serlevhası tezhibli, sözbaşları kırmızı cedvelli ve yaldızlıdır. Eserde ayrıca Nakkaş Osman tarafından kaleme alınmış, büyük boyda kırkbeş nefis Osmanlı Pâdişâhının minyatürü ile bir hâtıra, altı adet madolyon tarzında zahriye bulunmaktadır. Dışı ve içi kabartma şemseli, çiçekli kahve rengi meşin ciltli ve mikteblidir. Şehnâme tarzında kaleme alınmış mensûr fakat secili ve sanatlı bir uslûbla kaleme alınmış olan bu eser, «Ârif» mahlâsiyle tanınan «Fethullâh b. Kâtib el-Esiri» ve «Eflâtûn b. Şeyh Derviş Mehmed eş-Şirvâni» tarafından kaleme alınmış, onun (977 h./1569 m.) tarihinde vefâtı üzerine, yerine şehnâmecî olarak atanan «Seyyid Lokmân Çelebi b. Hüseyin b. el-Aşûri el-Urmevi» tarafından devâm edilmiş (Bk. Eser, yk. 10 b.) ve bu cildin tahririne (987 h./1579-80 m.) de başlanmış, (922 h./1584-85 m.) tarihinde bitirilmiştir. F. Babinger, bu cilt için (Rieu Ktlğ.) da s. 54 b'de tavsif edilen Seyyid Lokman'ın «Mücmelü't-Tümâr» adlı eserinden başka eseri olmadığını söylüyor- sa da, her iki eserin münderecâtı aynı olmakla birlikte Müellifinin Mukaddimesindeki izâhâtından eserin «Hünernâme»nin I. cildi olduğunu biliyoruz. Lokman Çelebi yine bu eserinde, kaleme aldığı bu eserin III. cü ve VI. cü cildlerini de yazacağını belirtmekte isede bu eserler meydanda yoktur (56).

(55) A. Tevhid, TOEM., I, 107-108 ve Tahsin Öz, Hünernâme, I, Güzel Sanatlar Mec. I, s. 3-6; A. Tevhid, TOEM., II, 432.

(56) Tahsin Öz, Hünernâme, Güzel San'atlar Dergisi, 1, 3; Topkapı Sarayı Ktb. Katlg. I, 225-27; Rî Rieu Ktlğ., 54 b.; OM., III, 136; Babinger, GOW., 164.

Eserin II. cildi ise, 302 varak, 15 satır, 430x300 (175) mm. ebâdında, âharlı kalın kâğıt, üzerine yazılmış olup, son yaprağı eksiktir. İlk iki serlevhası tezhipli, Nakkaş Osman'ın kaleminden çıkma atmışbeş adet minyatürlü süslüdür. Sayfa kenarları zerefşân ve cedvelleri altûn yaldızlı, modern cildlidir. Eserin bu cildi Kânûni'nin hüner ve mezâyâ'sının tavsifine hasredilmiştir. Eserin son yaprağı eksiktir. Eser (Topkapı Sarayı Ktb. Hazine 1524) no.da kayıtlı bulunmaktadır. (57)

2. Selim-Şehnâme (Şehnâme-i Selim Hân III):

Sultan II. Selim Hân devrinin tarihi ve siyasi olaylarını anlatan bir eser olup, iki cilttir. İkinci cildi, Sultan III. Murad devri vak'alarına tahsis kılınmıştır. (58)

3. Zübdetü't-tevârih (Tûmâr: Neseb-nâme-i Hümâyûn) :

Aynı zamanda «Tûmâr» ve «Nesebnâme-i Hümâyûn» adları da verilen bu eser Âdem (a.s.)'dan Sultan III. Mehmed'e (1003 h./1595-96 m) kadar bütün İslâm halifelerinin silsilenâmesini verir. Eser, 15 varak, 15 satır, 264x175 mm. ebâdında, âharlı kâğıt üzerine ta'lik hatta XVI. asırda istinsâh edilmiş olup, Sevlevhası tezhipli, cedveller yaldızlı ve içinde nefis tezhipli altmışaltı adet minyatür tarzında portre vardır. Kahve rengi deri ve ebrû cildlidir. Eserin iki nüshası da (Topkapı Sarayı Ktb. Haine 1624) ve Ahmed 3. Ktb. 3110) numaralarda kayıtlıdır. Bu son eser Seyyid Lokman'ın «Silsilenâmesi»dir (59)

4. Silsilenâme:

Eser, Sadrâzâm Siyâvüş Paşa (-1007 h./1598-99 m.)'nin emriyle topar hâlindeki silsilenâmelerden derlenmek sûretiyle meydana getirilmiştir. Özellikle «Mecmelü't-Tûmâr» adlı eserden naklen istinsâh edilmiştir. Silsilenâme, önce Kozmografya ve coğrafya'ya dâir mâlûmâtla başlar, sonra Âdem (AS.)'ın hilkatinden (yaratılış) ve peygamberlerin kıssalarından bahisle, nesebnâmelerini bildirir. Eserin 57 a. varagında Hz. Muhammed (SAS) 'Efendimizin silsile ve şemâilinden, Çahâyâr (dört halife)'den, İslâm Halifelerinden, Cengiz Hân ve Timûr'un soy ve sopundan, Selçuk'lu Hânedânî âzâlarından, yk.

(57) Topkapı Sarayı Ktb. 3. Ahmed Ktb. 3595)'ın dibâçesindeki bilgiler için bk.

(58) Filiz Çağman, Şahnâme-i Selim Hân ve minyatürleri, **Sanat Tarihi Yıllığı**, V, (1973), 411 vd.

(59) Günseli Renda, "Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine Ktp. 1321 nolu Silsilenâme'nin minyatürleri, **Sanat Tarihi Yıllığı**, V, 443 vd. (Hüsusiyâ s. 444, not. 4)

72 a'dan itibaren Osmanlı Sultanlarından bahsederek, (1002 h./1593-94 m) tarihine kadar geçen vak'aları hülâsa eder. Sonunda uzun bir mesnevi, duâ ve medhiye bulunmaktadır. Eser, (Topkapı Sarayı Ktb. Hazine 1321) no.da kayıtlı olup, 116 varak, 37 satır, 610x395 (255) mm. ebâdında, (991 h./1588 m) tarihinde âharlı kalın kâğıt üzerine güzel hareketli bir nesih hattla kaleme alınmıştır. Serlevhası nefis tezhipli, ilk iki sayfa ile kırk adet nefis Osmanlı tarzı minyatür, ve kırmızı meşinden modern bir cild içinde bulunmaktadır. (60)

Osmanlı Müelliflerinde zikredilen fakat kütüphanelerde görmediğimiz eserleri:

«Tercüme-i Mihr ü Müşteri li-Muhammed İsâri; Tercüme-i lem'-atül-envâr (Bu eser, manzûm olup, «Mahzen-i esrâr» vezninde ve usûlünde kaleme alınmıştır) «Selefnâme; Halefnâme; Muâsırnâme; Mogolnâme (Şehnâme tarzında beş ciltlik bir tarihtir); Zafernâme (Konya savaşına dâir Türkçe manzûm bir târihtir.); Risâletü Âlâtür-Rasadiyye» (Astronomi ilmi ve rasat âletleriyle ilgili teknik yazma bir eserdir), Divân teşkil edecek derecede çok şiirleri; Viyâna Şark Dilleri Fihristi'nde: (61)

«Saru Saltuk ubûr-ı Rûm ilinde,
Altıyüz altmışiki idi hemân.
Hep Oğuznâme'yi tetebbü idüb,
Yazdı icmâl ile Seyyid Lokman.»

ibâreli bir manzûmenin bulunması (62), Seyyid Lokman Çelebi'nin «Oğuznâme» adlı bir eserinde bulunduğunu bize bildirmektedir. Aynı zamanda bu eserin konusunun Sarı Saltuk'un Rûmeli'ne gelişinin tarihi olan (662 h./1263-64 m.)'den kendi zâmanına kadar gelen Türk tarihi olduğunu tesbit edebiliyoruz.

6. KIYÂFETÜ'L-İNSÂNİYYE Fİ ŞEMÂİLİ'L-OSMÂNİYYE:

A. AVUPRA KÜTÜPHANELERİ NÜSHALARI:

1. Dresden ve Münih Kütüphaneleri nüshaları. (63)
2. Viyana, National Bibliothek nüshası. (64)
3. Londra, British Museum nüshası. Addtion, 7880. (65)

(60) Topkapı Sarayı Ktb. Ktlg., I, 222; OM., III, 136; Rieu Ktlg., 54b; Babinger, GOW, 164.

(61) OM., III, 135.

(62) a.g.e., III, 135.

(63) Fr. Babinger, GOW, s. 166-67.

(64) Flügel Kataloğu, II, 375 vd. (iki nüsha)

B. İSTANBUL KÜTÜPHANELERİNDEKİ NÜSHALARI.

Seyyid Lokman'ın bu eseri, onun en kıymetli eserlerinden biri olup, İstanbul ve Avrupa Kütüphanelerinde bir çok nüshası bulunmaktadır. Osmanlı Pâdişâhlarının evsâf ve şemâ'ilni ihtivâ eden bir eser olup, Sultan III. Murad Hân'a (1572/74 m.) veyâ (1595 m.) tarihinde takdim olunmuş bir tarihi eserdir. Bu nüshaların takriben tāmâmı Rieu Kataloğun'da tavsif ve târif edilmişlerdir. (66)

1. (Topkapı Sarayı Ktp. Hazine 1562)

Eser, 63 varak, 14 satır, 256x140 (75) mm ebâdında olup, içinde 24 adet Pâdişâh minyatür-portresi bulunmaktadır. (67)

2. (Topkapı Sarayı Ktb. Hazine 1563)

Bu nüsha, 77 varak, 11 satır, 335x200 (126) mm., ebâdlı, âhârlı kalın kâğıt üzerine ta'lik hatt'la kaleme alınmış, serlevha nefis tezhipli, içinde 12 adet Nakkâş Osman'ın eseri olan, minyatür-portreler bulunmaktadır. Eser büyükle orta boy arasındadır. (68)

3. (Topkapı Sarayı Ktb. Revân B1. 1265)

Bu nüsha 69 varak, 12 satır, 270x165 (68) mm. ebâdında, kalın âhêrli kâğıt üzerine nesih hatt'la kaleme alınmış olup, cedveller altın yaldızlı, Serlevhası altın tezhiblidir. Eserde 12 adet minyatür tarzda işlenmiş Pâdişâh portresi bulunmaktadır. Bu nüsha h./1595 m.) tarihinde istinsâh edilmiştir. (69)

4. (Topkapı Sarayı Ktb. E. H1 1414)

Bu nüsha 216 varak, 15 satır, 260x160 (90) mm., ebâdında, ince krem renkli âherli kâğıt üzerine ta'lik hatt'la kaleme alınmıştır. Eser Mehmed el-İmâm tarafından istinsâh edilmiştir. İstinsâh târihi (1102 h./1690-91 m.)'dir. Eser, Sultan III. Mehmed adına kaleme alınmış ve ona takdim olunmuştur. (70)

(65) Rieu Kataloğu, s. 53 vd.

(66) a.g.e., 53 b.; Bursa'lı M. Tâhir, Osmanlı Müellifleri, III, 136.

(67) Babinger, GOW, s. 164 ve Topkapı Sarayı Ktb. Katlg., I, s. 235-36 (710-12)

(68) Topkapı Sarayı Ktb. Kataloğu, I, s. 235-36; Rieu Ktlğ., 53; OM., III, 136; Babinger, GOW, 164.

(69) a.g.e. ler; Ayrıca Bk. Hülya Demiray, Kıyâfettü'l-İnsâniyye fi Şemâ'ilil-Osmâniyye, Sanat Tarihi, Basılmamış me'zûniyyet tezi (İ. Üni. Ktb. Tez. 551)

(70) Topkapı Sarayı Ktb. Kataloğu, I, 236.

5. (İst. Üni. Ktb. TY. 6087-88)

Bu nüsha oldukça eski ve temiz, nefis tezhipli bir nüshadır. (71)

6. MİLLET KÜTÜPHANESİ-ALİ EMİRİ NÜSHASI:

(Millet Ktb. Ali Emiri Ef., Tarih B1. 1216)

Bu nüsha 64 varak, 14 satır, 252x152 (177x96) mm. iç ve dış ebâd-
larında, âherli kalın kâğıt üzerine ta'lik hatt'la kaleme alınmış, mü-
ellif hattı olması kuvvetle muhtemel bir eser olup, içinde 12 Osman-
lı Sultânın nefis tezhibli ve altûnla tezyinli minyatür-portreleri bu-
lunmaktadır. Eserin serlevhası tezhibli ve tezyinli olup, cedvelleri
altûnla çekilmiştir. Nüsha tam meşin cildli, şemselidir. Eser, oldukça
eski klâsik bir üslûbla tezhîd edilmiş, nâdir bir nüshadır. Kitabın
1. yaprağında, sonradan yazıldığı dikkatli bir göz tarafından tesbit
edilebilen bozuk bir yazıyla eserin orijinal ismi olan «Kiyâfetü'l-İn-
sâniyye fi Şemâ'ili'l-Osmâniyye» ibâresi görülmektedir. Zahriyesinde
ise sol başta «Ali Emiri Efendi»nin yuvarlak vakıf mühü basılıdır.
Mührün üzerinde «Allâh Teâlâ'nın rızası için vakf eyledim» halkavi
sülûs yazısı halkanın merkezinde ise «Ali Emiri Diyârbekri» yazısı
okunmaktadır. Kitabın iç kapağındaki boş yaprakta sonradan, kur-
şun kalemle ve işlek bir rik'a ile eserin müellifi «Lokmân b. Seyyid
Hüseyn Urmavî»nin ismi yazılmış olup, bu yazının üzerinde ise kir-
mızı mürekkeble «İçinde oniki pâdişâhın resmi vardır» cümlesi yazı-
lıdır. Eserin bütün sayfaları içiçe yaldız, kırmızı ve mâvi çizgilerle
çerçelidir. Sayfa içindeki konu ve kısım başlıkları, beyit ve şiir
başlıkları kırmızı mürekkeble yazılmıştır. Eserde «Mukaddime» için-
de müellif eserinin ismini «Kiyâfetü'l-İnsâniyye fi Şemâ'ili'l-Osmâ-
niyye» olarak bildirdiğini tesbit etmekteyiz. (72)

Eserin «Giriş» kısmı «Besmele» ile başlamakta, sonra insanın ya-
ratılmasındaki hikmetler zikredilmekte ve bununla ilgili «— Biz in-
sanı en güzel sûret üzere yarattık» (73), «— Biz Âdemi yücelttik onu
denizlere vekaralara hâkim kıldık ve bazısını bâzularına üstün kil-
dık» (74) âyetleriyle insanın Allâh katındaki şeref ve kadrini, insan-
lar arasındaki farklılığın, nizâmın hikmetlerini, sonra ona devirler

(71) F. Edhem, I, *Stehonkine les Manuscrits, Orunbaux Illustres de la Bibliotheque de l'Universitede Stambul*, Paris, 1933.

(72) Metin (Mukaddime), yk. 4a, st. 8.

(73) Kur'an-ı Kerim, Tiyn, 4.

(74) Kur'an-ı Kerim; İsrâ, 70.

boyunca gönderile gelen Peygamberlerin yücelik ve bilgeliginden bahsedilir. (75)

Tetkikimize esas teşkil eden bu Kıyâfet-nâme, devrin Pâdişâhı Sultan III. Murad 'adına kaleme alınarak, Sultâna takdim edilmiştir. Eserinde Sultân'ın devrinde ilimin gelişip, yayıldığı belirtilerek (76), devrin büyük âlimi olarak kendisinden büyük saygiyle bahsettiği Pâdişâh hocası olan «Hoca Saadeddin Efendi»den gördüğü yardım, teşvik ve himâyeyi belirterek, içten şükranlarını sunmak ve ehli islâm'a yararlı olması için bu eserin kaleme alındığı anlatılır. (77) Daha sonra ise eserin te'lif sebebi (78, ve Osmanlı Sultanlarının tek tek «Semâilnâme ve «Kıyâfet»lerinden (79) bahsedilerek, bu türde minyatürlü bir eserin kaleme henüz alınmadığını ve kendi eserinin böyle bir ihtiyâca cevâb vereceğini, bu eserin yazılışında devrin Sadrâzâm'ından da büyük yardımlar ve destekler gördüğünü uzun uzun anlatır.

«Mukaddime» kısmında ise; «Kıyâfet ilmi» veyâ «Ferâset ilmi» hakkında son derece değerli bilgiler verilerek, bu ilmin kişilerin dış görünüşleri ve âzâlarının fiziki yapılarına bakılarak, onların karakterlerini anlamaya yarayan bir ilim olduğunu açıklar. Sonra bu âzâları, uzuvların vasıflarını tek tek anlatarak, bunların özelliklerine göre «Kıyâfet» ilmine göre mânâlarını bildirir. (80).

(M E T İ N)

Âzâ'ların Şekilleri ve Delâlet ettikleri Mânâlar:

1. Vechin (yüzün) hâli ve alâmeti (s. 13)	(yk. 7a)
2. Hâlin alâmeti (s. 13)	(yk. 7a)
3. Ten renginin alâmeti. (s. 13)	(yk. 7b)
4. Gözün alâmeti (s. 13-14)	(yk. 9a)
5. Ebrû'nun alâmeti. (s. 14)	(yk. 9b)
6. Saç ve kılların a. (s. 14)	(yk. 10 ab)
7. Baş'ın alâmeti (s. 14-15)	(yk. 11a)

(75) Metin, yk. 2 a.

(76) Metin, yk. 2b.

(77) Metin, yk. 3a.

(78) Metin, yk. 3b.

(79) Metin, yk. 4a.

(80) Metin, yk. 4a-7a.

8. Alnın alâmeti. (s. 15)	(yk. 11b)
9. Kulağın alâmeti. (s. 15)	(yk. 11b)
10. Zülf'ün alâmeti. (s. 15)	(yk. 12a)
11. Burun'un alâmeti. (s. 15)	(yk. 12b)
12. Ağız'ın a. (s. 16)	(yk. 13a)
13. Dudağın a. (s. 16)	(yk. 13a)
14. Dişlerin a. (s. 16)	(yk. 13a)
15. Dilin a. (s. 16)	(yk. 13b)
16. Sesin a. (s. 16)	(yk. 14a)
17. Nefesin a. (s. 16)	(yk. 14a)
18. Gülüşün a. (s. 16-17)	(yk. 14b)
19. Sakalın a. (s. 17)	(yk. 14b)
20. Çenenin a. (s. 17)	(yk. 15a)
21. Gerdanın a. (s. 17)	(yk. 15a)
22. Bedenin a. (s. 17)	(yk. 15a)
23. Boy, endam (s. 17)	(yk. 15b)
24. Göğüsün a. (s. 17)	(yk. 15b)
25. Omuzun a. (s. 17)	(yk. 15b)
26. Karının a. (s. 17)	(yk. 16a)
27. Kolların a. (s. 17)	(yk. 16a)
28. Elin, pençenin (s. 17)	(yk. 16a)
29. Parmakların (s. 18)	(yk. 16a)
30. Tırnakların (s. 18)	(yk. 16b)
31. Kaburga, ayak kemiklerinin (s. 18)	(yk. 16b)
32. Göbeğin a. (s. 18)	(yk. 17a)
33. Oylukların (s. 18)	(yk. 17a)
34. Avucun a. (s. 18)	(yk. 17b)
35. Endâmın a. (s. 18)	(yk. 17b)
36. Baldırın a. (s. 18)	(yk. 17b)
37. Ayağın a. (s. 18-19)	(yk. 18a)

1. **Vechin (yüzün) hâli ve alâmeti:** Mevlânâ Alâeddin Çelebi'nin «Şerh-i Külliyyât-ı Kânûn» adlı eserinde, «— Yüzü etli ve geniş olan kişi, dânişmend ve bilge olur.» (bk. e. yk. 7a) Diğer bir görüşe göre, «Eğer yüzü ekşi ve çiçek bozuğu gibi ise kötü huylu, çok ince uzun ve küçük yüzlü ise o iyi bir kişi değildir. Orta karar olanı hükemâ üstün tutar, hoş yüzlü ve hoş ahlâklı olur» denmektedir.

2. **Hâl'in alâmeti:** Hâlin (davranışların hareketliliği) azlığı hu-yun güzelliğine delil olup, çokluğu iyi değildir» denir. (bk. e. yk. 7b).

3. **Ten rengi'nin alâmeti:** Bir kişinin teni ak ve kırmızı ise, ateş

gibi gazabı fazla ve öfkesi burnundadır. Buğday benizli kolay iknâ olur ve itidâl sâhibidir. Ak ve kızıl derili olanın mizâcı doğru olur. Büyük âlim Mevlânâ «Kutbeddin»e göre, «— Koyu renkli açık renkiye dâima üstün gelir ve gözü herkesten iyi görür» der.

4. **Gözün alâmeti:** Yaşla dolu gök gözlü kişi, fâsık ve nâdân olur. Böyle gözlü kişinin çenesi içine göçükse, kötü bakışlı ve hâin olur. Alnı yassı ve başında saçı çok olsa çok kötü huylu olur. «Şeyh Muhyiddin İbn Arabi; «— Böyle kişiden yılandan kaçır gibi sakının» demiştir. «Câmiü'l-ahlâk» adlı eserde, «— Zâfiran gibi sarıya meyl eden gözü gök renginde olan kişi, kıskanç ve kötü huylu olur. Göz bebeğinde bir çok kırmızı noktalar olan kişi, kıskanç, şirret, hayırsız ve pinti olur» denir. Küçük gözlü ahmak, ve şom ağızlı olur. Gözü fazla siyah olan, kalbi siyah ve kötü huylu olur. Normal olan akıllı ve zeki olur. Küçük gök gözlü olan (hiylekâr ve şehvet düşkün) olur. Gözü çok kırmızı, mâl-i hulyâ ve cinnet (delilik) işârettir. Göz bebeğindeki kırmızı noktalar dâire gibi sıralanmış ise, kıskanç, şirret, kötü sözlü, kötü huylu, kötü fiilli ve korkak olur. Gözbebeği siyah, beyazı sarı olan kan dökücü olur. Göz bebeği içinde ak veyâ kızıl noktalar olan gök gözlü kişi, insan cinsinin en kötüsüdür ve ondan sakınmak gerekir. Göz ucuyla bakan, kibirli ve nazlı olur. Gözü çekik olan mal düşkün ve uzun ömürlü olur. Toplu ve yuvarlak gözlü olan ahmak ve dâima ihtiyaç içinde olur. Muhyiddin İbn Arabi; «Böyle kişiler kıskanç, câhil ve hâin olur,» der. Gözü şarap gibi kırmızı olan, çok hiddetli ve öfkeli olur. Fakat dünyaya meyl çok olduğundan fakirlik çekmez. Ama bazı hükemâ; «— Böyle kişiler kötü yüzü ve kötü dilli olur. Karşılıkları câhilce ve kibir dolu olur» der.

Güleç bakışlı kişinin ömrü uzun olur. Gözleri yaşaran kişinin harâreti çok olur. Çukur gözlü tüm hükemâ'nın hükmüne göre; «— Kötü huylu olup, iyiliği mukâbele etmez, güler geçer» derler. Ebû Ali Sînâ (İbn Sînâ); «— Gözü maymun gözüne benziyen kişinin fiilleri de maymuna benzer» der. «Ahlâk-ı muhsini» de, «— Herkim ki iki gözünü çok süratle açıp kapıyorsa (kırpyorsa), o kişi çok hiylekâr ve hayırsızdır.» Bir kişi bir şeye çok baksa korkunç bir hâl alır ve bakışı ona zarar verir. Küçük göz kötülük işâretidir. Göz kapaklarında ber olması, yalancılık ve hiylekârlık işâretidir. Gözü açılırken kirpikleri birbirine yapışır karışır çok yalancı ve hiylekâr olur. Fakat göz âzâsı normal olan, akıl sâhibi, âlim, doğru sözlü, dindâr yumuşak huylu ve güzel mizaçlı olur ki, Peygamberimiz böyledir» denir (bk. e. yk. 9a).

5. Ebrû (Kaş ve kirpik)'nin alâmeti: Mevlânâ Kutbeddin; «— Kaşî gür olanın üzüntüsü çok, sözü bozuk ve fesat ehli olur. Mala ve dünyâ sevgisine çok düşkündür. Sözü dokunaklıdır. Kulak tozuna kadar çatma kaşlı olan, kibirli olur. Ayrıca kaşları çok gür ve kılları uzun olan kibirli ve lâfî uzun olur. Kaşının kılları kısaysa sâdik olur. Kaşının ucu kulak tozundan yukarı çıkan kişi, idraksiz, fikirsiz ve pis bir kişi olur. Karakaşlı ve ölçüsü orta olan düşünceli, iz'ânî ve dindâr olur. Fakat hükemâ'nın üzerinde ittifakla karar verdiğine göre «— Kaşının kuyrukları hilâl gibi, ortası yay gibi ve yongun siyah kaşlı olan kişinin mizâcî mu'tedil, işleri hayırlı ve faydalı olur.» denir.

6. Saç ve kılların alâmeti: Bu hususta hükemâ; — Kalın kıllılık, cesâret ve atılganlık, yumuşak ve seyrek kıllılık korkaklık, anlayış kıtlığı ve geçliğine delildir» der. Kalın kıl, harârete ve kuruluğa, yumuk ve ince kıl maddî-mânevî soğukluğa ve rutûbete delildir. Bu takdirde anlayış noksanlığı görülür. Sarı saçlı hoş halli olur. Siyâh saçlı emin ve âdil olur. Siyâha meyilli saçlı olan iyi tavırlı, dürüst ve mert olur. Sariya meyilli (kumral) saçlı kişi mutedil mizaçlı ve heybetli olur. Hz. Mûsâ (A.S.)'nin hâli buna misal teşkil eder. Şeyh Cezerî, «Ârifü't-târif» adlı eserinde «Kur'ân'a nisbet ederek; «— Hz. Mûsâ'nın saçları sarı, bedenleri ve her sıfatı uygun ölçüler içinde olgunluk ve güzellikler içinde idi» denmektedir. Yine hükemâ; «— Bükümlü saçlı olmak çok iyidir. Az tüylülük kıyâset, firâset ve latif tabiate delildir. Karnı üzerinde çok kıl bulunması, kötü düşünceliliğe ve vahşet hâline; sırtın çok kıllı olması şehvet düşkünlüğüne işârettir» derler (bk. e. yk. 10a-b).

7. Başın alâmeti: Ünlü Roma'lı hekim Calinus; «— Küçük başlı olmak kötü kişiliğe delildir. Bunlara yılan başlı denir. Fakat başı küçük olmakla beraber şekli düzgünse, iyi halli, güzel yüzlü ve iyi fikir sahibi olur. Çok küçük başlı olan, içinden pazarlıklı, aceleci ve öfkesi burnunda olur. Başı sağa sola güçlkle dönecek derecede büyük başlı olup, şekli güzel ve göğsü geniş, arkası kuvvetli ise iyi karakterli olur. Başı büyük, boynu ince, göğsü küçük olanın dimağı, hâfızası zayıf olup, öksürük baş ve kulak ağrısından şikâyetçi olur. Başı küçük, göğsü, sırtı ve karnı kuvvetli, sıkı adeleli olan, yakışıklı işlerinde becerikli beden bakımından sıhhatli, göğsü ve gerdan arkası küçük olanın damarları zayıf ve hastalıklardan başını kaldıramayan kişi olur. Ebû Ali Sinâ, «el-Kânûn» adlı eserinde; — Bir kişinin başı, alnı ve gerdanı ile boynu büyük ve ağır, yüzü uzun, gözü

ağır hareket eden bir hâlde ise, o kişi insanlar arasında en hayırlı olanlarından biridir.» Zirâ bu kişilerin dimağlarında küçüklüğünden beri çok rutûbet vardır. Böylelerini düşmanlarından korumak gerekir. Çok uzun başlı kişi ahmak ve geri zekâlı olur (bk. e. yk. 11a).

8. **Alnın alâmeti:** Alnın açık olup, içinde hatları bükümlü olmiyan kişi, boş lâf ve husûmetten uzak olamaz. Alnı içine göçük olan, alçak huylu hasis ve âciz olur. Mevlânâ Kutbeddin; «— Küçük, dar alınlı olan câhil olur: Zirâ teşrih ilmi (anatomi), dimağın başlangıç noktasının küçük olmasına delildir. Ve bu o kişinin câhilliğine delildir» der. Bazıları ise, «— Alnı çok açık olan, sâbıkalı ve kavgacı olur. Çok dar alınlı olan, huysuz ve nâdân olur. Büyük alınlı kişi kâmil veyâ gazaplı ve ağır hareketli olur. Zirâ «Şerh-i külliyyât»ta bildirildiğine göre, «— Büyük alnı dimağın çok gelişmişliğine ve beden harâretinin yüksekliğine ve bu tür kişilerin zekâ keskinliğine delildir» denir. (Bk. e. yk. 11b)

9. **Kulağın alâmeti:** Ebû Ali Sinâ, «Külliyyât»ında, «— Fazla büyük kulaklı (merkep kulağı gibi) olan şuursuz fakat hâfızası kuvvetli olur. Zirâ rutûbet azlığı hâfızayı kuvvetli kılar» der. «Câmiü'l-ahlâk» adlı eserinde, «— Böyle kişiler uzun ömürlü olur» denir. Küçük kulaklı kişi, uğru (hırsız) ve ahmak olur. Kulağı etli ve damarları çıkık olan kişi, şiddet ve hiddetli olur. Orta karar olan ise, iyi, doğru, dürüst ve hikmet sâhibi olur» (bk. e. yk. 11b).

10. **Zülûf'ün alâmeti:** Başında zülfü sarkan kişi, gazaplı (öfkeli) olur. Zirâ insan cinsinin gazaplı olanı ekseriyetle böylelerinde görülmüştür (bk. e. yk. 12a).

11. **Burun'un alâmeti:** Hafif eğri burunlu kişi, ağırbaşlı ve edebli olur. Burnu doğru, delikleri açık olanın bahtı (talîhi) açık olur. Şeyh Muhyiddin İbn Arabî'ye göre, «— Burun deliği fazla açık olan gazaplı olur. Zirâ gazap ânında insanın burun delikleri çok açılır» Mevlânâ Kutbeddin'e göre; «— Domuz gibi katı ve büyük burunlu olan, çok kötü huylu; burun delikleri çok kıllı olan gazaplı, kıskanç, ve sâdik dost olur. Burun yassılığı, yoğunluğu ve burnun yokluğu (veyâ kısalığı), başının yassılığı iyiliğe delil olmakla berâber, ağırbaşlığın azlığına, şehvetin çokluğuna ve dostluğunun zayıflığına delildir» der. Aslan burunluluk çok cesâretle, koç burunluluk mücâdele hırsına ve ihtirâsa, doğan (avkuşu) burunluluk ava düşkünlüğe, sığırlar gibi etli burunluluk kötü düşünceli olmağa, kemerli burun ve kemerin çöküklüğü gurur ve kibre ve ahmaklığa, ince ve yüksek burunluluk olgun yaradılışlılığa ve soyluluğa delildir» denir. Hüke-

mâya göre, Orta burunluluk, dengeli mizâca işârettir. Hâce Muhammed Assâr, «Mîhr ü müştemir» adlı eserinde bu doğrulanmaktadır. (bk. e, yk. 12b).

12. **Ağzın alâmeti:** Ağzın orta derecede açıklığı çok cesur olmağa, Ağzın darlığı çirkin huy'a delildir. (Bk. e, yk. 13a)

13. **Dudağın alâmeti:** Zenci gibi yumru dudaklı olan, kötü huylu ve ahlaklı olur. Şeyh Muhyiddin İbn Arabî; «Kitâbü't-tedbirât-ı ilâhiyye» adlı eserde, «— Böyle dudaklar çok kırmızı ise mizâcın çok dengeli olduğuna delildir» denir. Bu husus «Şehr-i külliyyât» adlı eserde de yazılıdır. Deve ve merkep gibi dudakları büyük ve aşağı sarkık olan kişi ahlaklı ve câhil olur. Dudağı ak olan, hastalıklı ve balgamlı olur. Dudağı siyah olan derin sevdâya (karasevdâ) tutulmuştur. Dudağı içe bükük ve aşağı sarkık olan çok aptal olur. Dudağı ince ve kısalığından birbirine kavuşmıyan kişinin dişleri dışarı taşıyorsa, vücûdun sağlamlığına ve çok kuvvetli oluşa delildir. Mutedil ve kırmızı dudak sahibinin kararı kesin ve doğru olur. (bk. e, yk. 13a)

14. **Dişlerin alâmeti:** Azı dişleri yüksek olan kötü huylu ve sâbıkalı olur. Seyrek dişlilik vücûdun zâfiyetine işârettir. Küçük ve eğri dişlilik hiylekârlık ve hâinliğe meyli olmağa, uzun ve iri dişlilik terkip zayıflığına ve kâr sahibi olmağa, dişleri karmakarışık olmak zayıflık, hastalık ve mizâç zâfiyetine, orta karar olması doğru sözlü olmağa, muntazam olup, araları az açık olması âdil ve emin olmağa delildir, denilmektedir. (bk. e, yk. 13a)

15. **Dilin alâmeti:** Çok uzun dil, dedikodu ve şikâyete; ak dil muhtac ve derviş karakterli olmağa, aynı zamanda inançlı kişi olmağa delildir. (Yk. 13b)

16. **Ses'in alâmeti:** Aslan gibi yüksek sesli olan çok cesur olmağa ve mücâdeleye düşkün olmağa; ince ses, kötü hâle, korkaklık, kuvvetsizlik ve kadınsı tabiata delildir. Kaba ve gür sesli avratlar diğer kadınlara göre yürekli ve cesur olurlar. Yüksekten konuşan kişi, cebbâr ve çok hikmet sahibi olur. Uzun sesli kişi, güzel şarkı söylerse de şirret ve kıskanç olur. Hükemâ'ya göre, «— Ağır sesli olanın şehveti de kuvvetli olur. Sesi çirkin olanın dimağı zayıf; sesi alçak ve yoğun olan da hor ve hakir olur. Orta ve saf sesli kişi güzel ahlaklı, iri sesli vakûr hak ve adâlet düşkünü olur. Bazılarına göre; «— Çok hoş sesli kişi, kayıtsız ve idraksiz olur. Durgun sözlü ve düşünceli de olurlar aynı zamanda. Zirâ bu sıfat kuruluktan doğmuştur. Tiz sesle konuşmak ise harâretten gelir ve böyle kişi kötü huylu olur. (Bk. e, yk. 14a)

17. **Nefes'in alâmeti:** Nefesi (soluğu) uzun çıkan kişi kötü huylu olur. Tez soluklunun arzusu çok ve şehveti fazla olur. Fakat Muhyiddin İbn Arabî, «— Böyle kişi çok düşünceli ve anlayışlı olur. Ancak diğer azasında olan vekâr ve sabrı bu davranışları örtmemesi gerekir. Vekâr ile oturup, sözü ölçü ile söylemek ve elini lâfi kesmek için indirmek, akıl olgunluğuna ve tedbir sahibi olmağa delildir. (Bk. e, yk. 14a)

18. **Gülüşün alâmeti:** Yüksek sesle gülme kötü sözlülüğe ve sır saklamazlığa; özellikle çok gülererek öksürmek, kâlbîn katılığına ve fikirsizliğe ve gönül sadrında boşluğa; çok güleçlilik, yumuşak huyluluğa ve koruyucu karektere; az gülüşlülük gururla, kötü ahlâklı ve kendinden başkasının yaptığını beğenmemeye, ve kişilerle anlaşmazlığa düşmeğe delildir. «Kitâb-ı tedbirât-ı İlâhiyye» adlı eser'e göre; «— Bir kişiyi alıp söyleşen kişi, konuşma sırasında, utansa veyâ gözünden yaş gelse ve tebessüm etse, konuşanın hitâb ettiği kişiye tam bir sevgisi olduğuna delildir» denir. (bk. e, yk. 14b)

19. **Sakalın alâmeti:** Sakalı az ve köse olan kişi, ferâset ve anlayış ehlinden olur. Seyrek sakal, güzel huy ve hoş düşünceli olmağa; uzun sakal akıl azlığına, aklın kısa ve idrâkin çok olmasına; gür sakal, mahzun ve kötü akıllılığa; çok seyrek Tatarî sakal, kötü huyluluğa ve Orta karar sakal, kararlı ve vakur olmağa delildir. (Bk. e, yk. 15a)

20. **Çene'nin alâmeti:** Uzun çenelilik, ahmaklığa; değirmi çenelilik gurûra, ince çenelilik, akılsızlığa işârettir. Orta çenelilik ise dengeli bir mizâca ve ince bir zekâyâ işârettir. (bk. e, yk. 15a)

21. **Gerdân'ın alâmeti:** Boyun kemiği yoğun olan kişi kuvvetli; boynu etli olan öfkeli ve şehvetli ve de huysuz olur. Gerdanı orta olan kibirli; deve gibi uzun olan kindâr; kurt gibi kısa boyunlu ise hilekâr; boynu yumru olan câhil ve akılsız; Boynu kararında olan âdil ve tedbirli olur. (Bk. e, yk. 15a)

22. **Beden yapısının alâmeti:** Deve gibi eti kaba ve kalın olan çirkin; eti yumuşak olan kısa görüşlü; kemiği kalın, aç ve zayıf görünüşlü olan avcılığa düşkün; vücûdu etsiz olan seri hareketli (enerjik), derin fikirli ve itidâl sahibi olur. (Bk. e, yk. 15a.)

23. **Boy (endâm)'un alâmeti:** Çok uzun boylu olan ahmak, akıllısı nâdir olur. Hükemâ, «— Kısa boylular çok akıllı olup, nâdanları da çok aptal olur. Ama kısa ile uzun içinde akıllı ve çok zeki olanlar nâdir de olsa vardır. Boyu karar olan mizâcı da aklı gibi güzeldir. (Bk. e, yk. 15b)

24. **Göğüs'ün alâmeti:** Göğsün genişliği çok iyi olup, cesârete;

darlığı ise çok kötü olup, korkaklık ve ruh bozukluğuna meyilli olmağa delildir (bk. e, yk. 15b)

25. **Omuzun alâmeti:** Omuzla arka arası geniş olan cesür ve akıl sahibi olur. Dar olan kötü akıllı olur. Omuz kemiği çıkık olan ahmak ve kötü; Omuzu eğri olan hileci ve fitneci; Omuzu ince olan akılsız; arkası ve omuzu fazla yoğun olan çok kuvvetli; orta ve karar olan çok akıllı ve zeki olur. (Bk. e, yk. 15b)

26. **Karın'ın alâmeti:** Karnı dar olan şehvete düşkün; geniş olan câhil ve nâdan; orta halli olan akıllı ve zeki olur. (Bk. e, yk. 16a)

27. **Kolların alâmeti:** Başı ve kolları uzun olup, kolları ayakta iken dizlerine yetişirse, olgunluğa ve cesârete delildir. Aslan da buna benzer. Nitekim Abbâsiler zamanında Kürdistan taraflarında hüküm süren Hakkâri hâkimlerinin veliahtları böyle olmazlarsa onlara itibar edilmezdi. Firdevsi, yapısı böyle olan pehlivanları medh eder. Delgi gibi kısa kollu olan hilekâr ve korkunç huylu olur. Orta olan yumuşak ve güzel huylu olur. (Bk. e, yk. 16a)

28. **El ve pençe'nin alâmeti:** El ve pençesi yumuk ve yumuşak olan anlayış ve kavrayış çabuk olur. Kısa pençe hamakata; etli pençe kadın düşkünlüğüne delildir. (Bk. e, yk. 16a)

29. **Parmakların alâmeti:** Mevlânâ Kutbeddin; «— Uzun parmak anlayış çokluğuna, kısa parmak anlayış azlığına işaretler. Zirâ teşrih ilmi (anatomi) ne göre, parmağın kısıklığı ciğerin küçüklüğüne delildir ve bu hâl az hava ile beslenmesine sebep olur. Dimâğın gönül, hayvânî ve insânî rûhun başlangıç noktasıdır. Parmakların etli ve yumuşak olması kuvvet ve şehvet düşkünlüğüne delildir. Fakat böyle kişiler, geç ve kit anlayışlı olur. Parmak uzunluğu, haset ve düşkünlüğe; kısıklığı hamakata delildir» der.

30. **Tırnakların alâmeti:** Tırnakları kırmızıya çalan kişi, bedeni kuvvetli ve karşı cinse karşı düşkün olur. Tırnakların aklı zayıf bedene delildir. Zirâ böyle aklık beden rutûbetinden meydana gelir. İnce, zarif tırnaklar sevimliliğe; doğan-kuşu gibi eğri tırnaklı parmaklar, vefâsızlığa; Çirkin renkli tırnaklar iliete ve kötülüğe; Uzun tırnaklar, ince rûha, hassaslığa ve yüksek makamlara ulaşmağa delildir. (Bk. e, yk. 16b)

31. **Kaburga ve ayak kemiklerinin alâmeti:** Ayağı dar olan zayıf vücudlu olur. Fakat ayağı karar ölçüde olan, iyi huylu ve kalbi kuvvetli olur. Ayağı çökük olan maraz (hasta) helinden olur. (Bk. e, yk. 16b)

32. **Göbeğin alâmeti:** Göbek çukuru iri ve büyük, açık olan, makbul bir kişi değildir. Mevlânâ Kutbeddin, «Külliyât»nda; «— Kimin

göbeğinin etrafı göğüs kemiklerine kadar çökmüş ise ve bu hâl boy-
nuna kadar ulaşmışsa bu kişiler kötü şekilli ve kötü ruhlu olur. Ka-
lınlığı kuvvete; arıklığı (zayıflığı) ise kötü hâle sebep olur. (Bk. e,
yk. 17a)

33. **Oylukların alâmeti:** Kalın oyluk za'fa ve çekingenliğe; orta
karar olması iyi huya ve edebli olmaya delildir. (Bk. e, yk. 17a)

34. **Avucun alâmeti:** Avuç içi maymun gibi etsiz olan, kötü âh-
lâklı olur. Fazla etli olan, yüreksiz, kâmil, kuvvetli, cebbâr ve gurur-
lu olur. Orta karar olan iyi huylu olur. (Bk. e, yk. 17b)

35. **Boyun (endâm) alâmeti:** Bir uzvu bozuk olan, insan soyunun
seçkini olması nedeniyle diğer uzuvlarına vasıta olur. Büyüklüğü kö-
tülüğe, karar olanı kuvvete delil olur. (Bk. e, yk. 17b)

36. **Baldır'ın alâmeti:** Baldır etli ve ağır olan, yorgun ve aptal
olur. Zira aptallık rutûbet dolayısıyledir. Hükemâ'ya göre; «— Uzun
baldırlı olan, kibirli ve gururlu olur. Fakat işlerinde başarılı ve güzel
yüzlü olurlar. Kısa baldırlı olan kötü huylu ve şirret olur. Baldır mu-
tedil olan, mizâcı kuvvetli, hareketleri ölçülü ve sabırlı olur. Baldır
damarlarının inceliği, hareketsizliğe ve tembellige; mafsal kemikle-
rinin büyüklüğü, kudret ve yükseliğe delildir. Büyük kemikli kişinin
eğer baldır ince ise kadın düşkünlüğüne ve kadın sohbetlerine rağ-
bet edişe delildir. (Bk. e, yk. 17b)

37. **Ayağın alâmeti:** Ayağın yumuk ve etliliği kötü fikirliliğe de-
lidir. Bunun sebebi rutûbet fazlalığıdır. Bu aynı zamanda anlayış
kıtlığına sebep olur. Ayağı ölçülü olan anlayışlı olur. Rutûbet fazla-
lığı anlayış olgunluğunu bozar. Ayağın nazikliği çok gevezeliğe, açık
saçıklığa delildir. Bazı eserlerde, «yumuşak ayaklının akli az olur»
denir. Te'sirât-ı İlâhiyye» adlı eserde; «— Ayağı büyük olan, fâsık
ve günâhkâr olur. Orta olanı iyidir. Ayağın inceliği hastalığa, kalın-
lığı cesârete delildir. Ördek gibi parmakları yapışık olan, kötü gö-
nümlü ve fesat olur. Ayağının arkası domuz gibi olan, alçak huylu ve
kötü karakterli olur. Ayak parmakları eğri olan, utanmaz ve ahlâk-
sız olur. Ayak parmağı uzun ve doğru olan, şehvete düşkün olur. Bü-
yük ayaklı olan dindâr; küçük ayaklı olan miskin ve beceriksiz olur.
Orta olanın mizâcı iyi olur. Hükemâ'ya göre, «— Ayağı kısa ince ve
etli, acele adımlar atan kişi, vakûr ve beğenilen seçkinlerden olur.
(Bk. e, yk. 18a)

Eserde klâsik Osmanlı minyatür anlayışı ile kaleme alınmış, al-
tınla bezeli padişâh portrelerini konu alan nefis minyatürler bulun-
makta ve bu minyatürlerin çiziminde yukarıda anlatılan ölçülerin
değerlendirilmesi esas alınmış bulunmaktadır.